

**ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ**

**ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ
ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ**

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

“ΕΥΡΩΠΑΪΚΕΣ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΣΠΟΥΔΕΣ”

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**ΑΣΤΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ ΤΩΝ ΚΡΑΤΩΝ - ΜΕΛΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ
ΠΑΡΑΒΙΑΣΗ ΤΟΥ ΕΝΩΣΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ -
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ**

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΜΕΤΑΞΑΣ

ΕΙΣΗΓΗΤΗΣ: ΑΘΗΝΟΔΩΡΟΣ ΔΟΥΣΗΣ

Α.Μ.: 11407

ΑΘΗΝΑ 2013

Ευχαριστίες

Θεωρώ υποχρέωση μου να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες στους ανθρώπους, η συμβολή των οποίων ήταν καθοριστική στην πραγματοποίηση της παρούσας μελέτης.

Καταρχάς, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον Μητροπολίτη Σταγών και Μετεώρων κ.κ. Σεραφείμ και τον σεβάσμιο γέροντα Ιωάννη της Ι.Μ. Κοιμήσεως Θεοτόκου Χρυσίνου Καλαμπάκας για την εκτενή προσευχή και την πνευματική τους καθοδήγηση.

Ακολούθως, θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερα τον επιβλέποντα καθηγητή, κύριο Αντώνιο Μεταξά, λέκτορα του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, για το γεγονός ότι μου έδωσε την ευκαιρία να ασχοληθώ με το συγκεκριμένο θέμα καθώς και για την πολύτιμη συμβολή, καθοδήγηση και υποστήριξη κατά τη διάρκεια της πραγματοποίησης της.

Επιπρόσθετα, η ενασχόληση με το θέμα αυτό είχε, για μένα, μεγάλη σημασία καθώς στην προσπάθεια μου να ολοκληρώσω, το πρόγραμμα μεταπτυχιακών σπουδών “Ευρωπαϊκές και Διεθνείς Σπουδές” του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών παράλληλα με την φοίτησή μου στη Σχολή Αξιωματικών Ελληνικής Αστυνομίας, συνάντησα “ανυπέρβλητα” εμπόδια από τη Διοίκηση, βιώνοντας τη σημασία της διοικητικής προσφυγής και την έννοια της αστικής ευθύνης. Στην προσπάθεια αυτή πολλοί συνάδελφοι και φίλοι με ενθάρρυναν και με βοήθησαν.

Για το λόγο αυτό θα αποτελούσε ασέβεια και παράλειψη αν δεν ευχαριστούσα και τους καθηγητές: κύριο Λουκά Τσούκαλη και κύριο Ιωάννη Κτιστάκη, για την κατανόηση και υποστήριξη που μου έδειξαν.

Επίσης, τους συναδέλφους: Δημήτριο ΘΕΟΧΑΡΗ, Ασημίνα Ζαφειράκη, Ιωάννη Αδαμόπουλο, Δημήτριο ΚΑΜΗΝΙΩΤΗ, Αναστασία ΚΡΙΘΗΜΟΥ, Παναγιώτη ΓΚΑΡΑΓΚΑΝΗ, Χρίστο ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΟ, Ευαγγελία ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ, Χρυσοβαλάντη ΓΚΕΤΤΑ, Ευάγγελο ΣΤΑΥΡΑΚΑΚΗ, Νικόλαο Τσιβίκη και Βασίλειο ΑΓΓΕΛΗ.

Ακόμη, τους φίλους μου: Προκόπιο ΓΛΕΖΕΛΗ, Νικόλαο Λιάκο, Μαρία Μπασδέλη, Χαρίλαο ΣΑΜΑΡΑ, και Βασίλειο ΣΠΑΝΟ· και τους συμφοιτητές μου: Αναστάσιο Κωστούλα, Θάλεια Κυριαζή και Αήδα Τσαγκαράκη·

Παράλληλα, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον δίδυμο αδελφό μου, Παναγιώτη, που για μία ακόμα φορά συνέβαλε στην μορφοποίηση και στην εκτύπωση της παρούσας μελέτης.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω ειδικά και τους κάτωθι συναδέλφους που δίχως ίχνος υπερβολής, καίτοι διώχθηκαν και ψέχθηκαν από τη Διοίκηση της Σχολής, επέμειναν ανιδιοτελώς και με βοήθησαν με την υποχρεωτική παρακολούθηση του μεταπτυχιακού προγράμματος: α) Υ/Β' ε.α. Δημήτριο ΠΟΛΥΖΟ, Ταξίαρχο ε.α. Κων/νο ΘΕΟΧΑΡΗ, Ταξίαρχο ε.α. Κων/νο ΖΑΡΜΑΚΟΥΠΗ, οι οποίοι με βοήθησαν ποικιλοτρόπως, β) τον Κων/νο ΜΑΝΤΖΙΩΡΗ, Προϊστάμενο του Τμήματος Σπουδών και Δημοσίων Σχέσεων της Σχολής

Μετεκπαίδευσης και Επιμόρφωσης ΕΛ.ΑΣ, που αμφότεροι βιώσαμε την πίεση και την αγωνία των εξιτηρίων εξετάσεων της Σχολής Αξιωματικών Ελληνικής Αστυνομίας με την παράλληλη συγγραφή της διπλωματικής εργασίας και γ) τον Ιωάννη ΧΟΥΖΟΥΡΗ, Υποδιοικητή της Σχολής Αξιωματικών Ελληνικής Αστυνομίας που επί διετίας με υποστήριξε, θέτοντας σε κίνδυνο την καριέρα του.

**ΑΣΤΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ ΤΩΝ ΚΡΑΤΩΝ - ΜΕΛΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΡΑΒΙΑΣΗ
ΤΟΥ ΕΝΩΣΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ - Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ**

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	1
1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	2
2. Η ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΕΥΘΥΝΗΣ ΤΩΝ ΚΡΑΤΩΝ ΜΕΛΩΝ	6
2.1 Οι γενικές αρχές του δικαίου ως πηγή του ενωσιακού δικαίου.....	6
2.2 Η θεμελίωση της αρχής της αστικής ευθύνης των κρατών μελών	8
2.3 Η εξέλιξη της αρχής της αστικής ευθύνης των κρατών μελών	12
3. ΟΙ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΕΥΘΥΝΗΣ ΤΩΝ ΚΡΑΤΩΝ ΜΕΛΩΝ.....	17
3.1 Η παραβίαση κανόνα που απονέμει δικαιώματα στους ιδιώτες	17
3.2 Η ύπαρξη κατάφωρης παράβασης	19
3.2.1 Η παράβαση πρέπει να προέρχεται από πράξη ή παράλειψη δημοσίου οργάνου κατάφωρης παράβασης.....	19
3.2.3 Η έννοια της κατάφωρης παράβασης.....	23
3.3 Η ύπαρξη αιτιώδους συνάφειας	24
4. Η ΕΚΤΑΣΗ ΤΗΣ ΑΠΟΖΗΜΙΩΣΗΣ	27
5. Η ΑΣΤΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ.....	30
5.1 Γενικά.....	30
5.2 Οι προϋποθέσεις αστικής ευθύνης ελληνικής δημόσιας διοίκησης	31
6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΣΚΕΨΕΙΣ	39
7. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	40

---

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Ευρωπαϊκή Ένωση είναι θεμελιωμένη στο Δίκαιο¹. Δημιουργήθηκε με Δίκαιο, παράγει Δίκαιο και ελέγχεται με βάση το Δίκαιο. Χωρίς δύναμη εξαναγκασμού των μελών της, στηριζόμενη στην κοινή βούληση τους να υπάρχει και να λειτουργεί, δεν έχει παρά μόνο τις εξουσίες που τα μέλη της παραχώρησαν σ' αυτή στερούμενη της δυνατότητας να δημιουργεί νέες². Γι' αυτό και δεν είναι «κράτος³» αλλά ένας υπερκρατικός θεσμός με προ-ομοσπονδιακή δομή, θεσμός στο δρόμο για ομοσπονδιακή ολοκλήρωση⁴ βασισμένος σε «συμφωνία» των μελών της⁵.

Αυτή η «συμφωνία» αποτυπωμένη στη Συνθήκη της Ρώμης καθορίζει την όλη ζωή της έννομης τάξης στην Ένωση. Έτσι οι Συνθήκες θεωρούνται Σύνταγμα⁶ της Ένωσης με γνήσια χαρακτηριστικά τυπικού και ουσιαστικού συντάγματος. Σημασία όμως έχει ότι μέσα στις Συνθήκες διακηρύσσονται και αναγράφονται οι θεμελιώδεις σκοποί της, δηλαδή η ολοκλήρωση (integration) και τα μέσα πραγματοποίησής της.

Η ολοκλήρωση τώρα προϋποθέτει σχεδίαση, σύνδεση του σήμερα με το αύριο, διαδικασία κίνησης, εύπλαστης και δυναμικής μορφής. Ολοκλήρωση βέβαια είναι κατά βάση πολιτική διαδικασία⁷ αφού η εφαρμογή, η ένταση και η μορφή της καθορίζεται από την πολιτική βούληση των μελών της. Το Δίκαιο ωστόσο είναι ζωτικός παράγοντας γι' αυτή τη διαδικασία διπλά, τόσο ως μέσο, όργανο και μηχανισμός για την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, όσο αυτό καθ' εαυτό ως αντικείμενο ολοκλήρωσης λόγω των προβλημάτων που δημιουργεί η αλληλενέργεια των διαφόρων νομικών συστημάτων των κρατών - μελών όταν συν-υποβάλλονται κάτω

---

¹ W, Hallstein, Die EWG – Eine Rechtsgemeinschaft, Europäische Reden, 1974, 341, επ. Για την Ευρώπη ως νέα τάξη στηριγμένη στις απαιτήσεις της ανώτερης φύσης του ανθρώπου, βλ. E. Hippel, Mechanisches und moralisches Rechtsdenken, 1958, 496 (Europa als Rechtseinheit).

² Βλ. Jean Victor Louis, L' ordre juridique communautaire, 2^{ed}. 1983, 9 επ.

³ Βλ. Louis, ο.π., 24.

⁴ Βλ. γενικά θεωρίες περί τη νομική φύση της Κοινότητας D. Elazar – I. Greilsammer, Federal Democracy: The USA and Europe Compared – A political science perspective, in Integration through Law, v.1, book 1, 1986, 71 επ. 89 επ., 91-93

⁵ Βλ. Grabitz, Grabitz – EWG Kommentar, 1. Grdlf. 1986, Art 1 αρ.7.

⁶ Grabitz, ο.π. αρ.3.

⁷ M. Cappelletti – M. Secombe – J. Weiler, Integration through law 1986 para. 1 introduction, 4 επ.

ΑΣΤΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ ΤΩΝ ΚΡΑΤΩΝ - ΜΕΛΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΡΑΒΙΑΣΗ ΤΟΥ ΕΝΩΣΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ - Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

από μία κεντρική εξουσία⁸. Το φάσμα μεθόδου για δικαιοϊκή ολοκλήρωση μπορεί να εκτείνεται από τον εμπειρισμό του θετικισμού μέχρι την αφαίρεση του φυσικού δικαίου. Ωστόσο ως προσφορότερη μέθοδος - εργαστήρι για πολιτική, νομική και οικονομική ανάλυση των δεδομένων των κρατών -μελών και για αξιολόγηση τους μέσω άλλων ομοσπονδιακών συστημάτων που διέπονται από την ίδια κοινωνική φιλοσοφία της ολοκλήρωσης και τις ίδιες οργανωτικές αρχές που απαιτούν ισορροπία μεταξύ γενικού και ειδικού, κεντρικού και περιφερειακού, αυτονομίας και ετερονομίας θεωρείται η συγκριτική - ιστορική μέθοδος⁹. Η Ένωση χωρίς να θεμελιώνεται σε δική της «ιστορία», χωρίς να διαθέτει δική της «κοινωνία» ή δικές της προϋπάρχουσες αρχές, τροφοδοτούμενη συνεχώς από τις έννομες τάξεις των μελών της, χειραφετήθηκε σύντομα και αναδείχθηκε σε «νέα έννομη τάξη»¹⁰ αυτόνομη μεν από τις επί μέρους έννομες τάξεις των μελών αλλά συγχρόνως αδιάσπαστο μέρος τους¹¹, εξοπλισμένη με δύναμη υπεροχής¹² έναντι αυτών, ως υπερκρατική και λόγω της μερικής μεταβίβασης σ' αυτήν κυριαρχικών δικαιωμάτων τους που της επιτρέπουν να λειτουργεί για πραγματοποίηση των σκοπών της. Το «νέο» αυτής της έννομης τάξης δεν στηρίχθηκε βασικά στην πολιτικό - οικονομική της σκοπιμότητα αλλά κυρίως στην «νομική» απόκλιση της από τους θεσμούς και συμφωνίες του δημόσιου διεθνούς δικαίου και από τις κλασικές μορφές κυρίαρχων

---

⁸ M. Cappelletti, ο.π.15.

⁹ Βλ. για τη χρήση της μεθόδου αυτής σε σχέση με την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση M. Cappelletti, ο.π. 5 επ.

¹⁰ Έτσι στην περίφημη υπόθεση ΔΕΕ, N.V. Algemene Transport – en Expeditie Onderneming van Gend en Loos V. Nederlandse Tariefcommissie (16/62), (1963) CMRC, 105, ιδίως 113 όπου το Δικαστήριο διακήρυξε ότι η Κοινότητα αποτελεί μια νέα έννομη τάξη του διεθνούς δικαίου (σημ. οι λέξεις «του διεθνούς δικαίου» παραλείφθηκαν σε όλες τις επόμενες αποφάσεις π.χ. βασικές υποθέσεις Costa vs Enel (14/1964) (1964) CMLR 425,455, Wilhelm and other v. Bundeskartellamt 14/68) (1969) CMLE 100, 119), χάριν της οποίας τα κράτη - μέλη περιόρισαν τα κυριαρχικά τους δικαιώματα, έστω και σε περιορισμένους τομείς, υποκείμενα της οποίας δεν είναι τα κράτη - μέλη αλλά - κι αυτό είναι το βασικό - και οι υπήκοοι τους, στα οποία άτομα το κοινοτικό δίκαιο δεν επιβάλλει μόνο υποχρεώσεις αλλά και απονέμει δικαιώματα.

¹¹ Βλ. τις παραπάνω βασικές υποθέσεις Costa vs Enel, Wilhelm .

¹² Η «υπεροχή» του κοινοτικού δικαίου έναντι του εθνικού διακηρύχθηκε από το Δικαστήριο στην παραπάνω απόφαση Costa vs Enel.

ΑΣΤΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ ΤΩΝ ΚΡΑΤΩΝ - ΜΕΛΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΡΑΒΙΑΣΗ ΤΟΥ ΕΝΩΣΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ - Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

κρατών. Η «νομική» ιδιομορφία της Ένωσης στηρίζεται στη δύναμη του δικαίου της έναντι των εθνικών δικαίων και στην έκταση εφαρμογής του.

Επομένως, η Ένωση αλλά και οι Κοινότητες δημιουργήθηκαν με διεθνείς συνθήκες που συνομολόγησαν τα κράτη μέλη. Τα κράτη μέλη δεν απώλεσαν πλήρως την κυριαρχία τους και παραμένουν υποκείμενα του Διεθνούς Δικαίου. Τα στάδια της πορείας προς την ολοκλήρωση όπως και την ένταση συνεχίζουν να την προσδιορίζουν τα κράτη μέλη¹³, τα οποία δεν ορίζουν απλά συνορίζουν την πορεία της Κοινότητας¹⁴.

Σύμφωνα με την αρχή της καλόπιστης συνεργασίας^{15,16}, η Ένωση και τα κράτη μέλη εκπληρώνουν τα εκ των Συνθηκών καθήκοντα βάσει αμοιβαίου σεβασμού και αμοιβαίας συνεργασίας.

Τα κράτη μέλη λαμβάνουν κάθε γενικό ή ειδικό μέτρο ικανό να διασφαλίσει την εκτέλεση των υποχρεώσεων που απορρέουν από τις Συνθήκες και διευκολύνουν την Ένωση στην εκπλήρωση της αποστολής της και απέχουν από τη λήψη οποιουδήποτε μέτρου ικανού να θέσει σε κίνδυνο την πραγματοποίηση των στόχων της Ένωσης.

Τα κράτη μέλη, από πολύ νωρίς αποκαλύφθηκε κατά την πορεία προς την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, όχι μόνο δεν φαίνονται πάντα πρόθυμα να εκπληρώσουν τις ενωσιακές τους υποχρεώσεις, αλλά αποτελούν και την κυριότερη πηγή διακινδύνευσης της ενοποιητικής διαδικασίας.

Το κενό στην προστασία των ενωσιακών δικαιωμάτων των ιδιωτών, από την αντίθετη προς τις Συνθήκες συμπεριφορά των κρατών μελών, ήλθε να καλύψει

---

¹³ Η ένταση και η έκταση της απώλειας της εθνικής κυριαρχίας είναι συνάρτηση του σταδίου στο οποίο ευρίσκεται η ενοποιητική πορεία. Προς το παρόν τα κράτη μέλη παραμένουν κύριοι των Συνθηκών. Βλ. Δ. Παπαγιάννη, Ευρωπαϊκό Δίκαιο, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας, Δ' Έκδοση, Αθήνα - Κομοτηνή 2011, σελ. 88.

¹⁴ Π. Δαγτόγλου, Ευρωπαϊκό Κοινοτικό Δίκαιο, τ. 1, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας, Β' Έκδοση, Αθήνα - Κομοτηνή 1985, σελ. 80.

¹⁵ Βλ. Άρθρο 4 παρ. 3 της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση.

¹⁶ Κατ' εφαρμογή της, ο έλεγχος της τήρησης του ενωσιακού δικαίου πραγματοποιείται πρωτίστως από τις εθνικές αρχές βάσει εθνικών διοικητικών και δικονομικών διαδικασιών, υπό την επιφύλαξη βεβαίως της συνεργασίας τους με τα ενωσιακά όργανα και ιδίως της συνεργασίας τους με το ΔΕΕ, το οποίο σε περίπτωση αμφιβολιών, είναι και το μόνο αρμόδιο να ερμηνεύσει και το ενωσιακό δίκαιο.

ΑΣΤΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ ΤΩΝ ΚΡΑΤΩΝ - ΜΕΛΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΡΑΒΙΑΣΗ ΤΟΥ ΕΝΩΣΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ - Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

νομολογικά το ΔΕΕ με τη θεμελιώδη απόφαση Francovich¹⁷ με την οποία για πρώτη φορά θεμελιώθηκε στο ενωσιακό δίκαιο η αναγνώριση αστικής ευθύνης των κρατών μελών σε περίπτωση που αυτά δεν ενσωματώνουν στην εσωτερική έννομη τάξη τους μια οδηγία και αναγνωρίστηκε η υποχρέωση αποζημίωσης των ιδιωτών που υπέστησαν ζημιά από την κρατική αυτή παράλειψη θέτοντας ταυτόχρονα τους όρους και τις προϋποθέσεις της σχετικής αγωγής.

Με άλλα λόγια αν από την αντιενωσιακή συμπεριφορά του κράτους μέλους προκύψει ζημιά στον ιδιώτη, οι Συνθήκες δεν προβλέπουν τίποτα σχετικά, αφήνοντας τον ευρωπαίο πολίτη εντελώς απροστάτευτο σε μια τέτοια περίπτωση.

---

¹⁷ Βλ. ΔΕΕ, υπ. C-6 και υπ. 9/90, Francovich & Bonifaci v. Italy.

---

2. Η ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΕΥΘΥΝΗΣ ΤΩΝ ΚΡΑΤΩΝ ΜΕΛΩΝ

2.1 ΟΙ ΓΕΝΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΩΣ ΠΗΓΗ ΤΟΥ ΕΝΩΣΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Πηγή διαμόρφωσης του Δικαίου της Αστικής Ευθύνης των εθνικών αρχών των κρατών - μελών κατά τους κανόνες του ενωσιακού δικαίου έχει αποτελέσει κατεξοχήν η νομολογία του ΔΕΕ, γεγονός που οφείλεται στην έλλειψη σχετικής ρητής πρόβλεψης στις Συνθήκες.

Ως δημιούργημα του δικαίου, που βασίζεται σε αυτό για να διασφαλίσει την αποτελεσματικότητά της, η ενωσιακή έννομη τάξη εξασφαλίζει σε πολύ υψηλό επίπεδο ανάπτυξης νομοθετικές ρυθμίσεις και την τήρηση αυτού του δικαίου με ένα δικαιοδοτικό όργανο, το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Το Δικαστήριο αποτελεί ουσιαστικό στοιχείο για τη διαδικασία της ολοκλήρωσης,

Το ΔΕΕ, μέσα στα πλαίσια του προαναφερθέντος ρόλου του, επεσήμανε σε διάφορες αποφάσεις του ότι μπορεί να στοιχειοθετηθεί ευθύνη των κρατών μελών κατ' εφαρμογή του εθνικού τους δικαίου αστικής ευθύνης σε περιπτώσεις παραβίασης από κρατικά όργανα διατάξεων του ενωσιακού δικαίου.

Σταθμός στην εξέλιξη του Δικαίου της αστικής ευθύνης των κρατών μελών αποτελεί η απόφαση Francovich, αλλά η πλήρης κανονιστική οριοθέτηση της επήλθε με μεταγενέστερη νομολογία του Δικαστηρίου.

Η αστική ευθύνη των κρατών μελών εντάσσεται στις γενικές αρχές του ενωσιακού δικαίου. Οι γενικές αρχές του δικαίου είναι ιδεατά μορφώματα¹⁸, προϋπάρχοντα του θετικού δικαίου. Δεν προϋπήρξαν γενικά αλλά δημιουργήθηκαν ή δημιουργούνται. Δημιουργούνται από την ανθρώπινη συμπεριφορά, από κανονικότητες κοινωνικής συμβίωσης, καθοδηγητικές γραμμές της, πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύσσονται ειδικότεροι κανόνες ελέγχου και αξιολόγησης της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Οι

---

¹⁸ Βλ. Βλ. Δ. Κόρσου, Διοικητικό Δίκαιο, Γενικό Μέρος, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας, Γ' Έκδοση, Αθήνα - Κομοτηνή 2005, σελ. 245. Επίσης, Stammler, Die Lehre von dem richtigen Rechte, 1926, 153, H. Henkel, Einführung in die Rechtsphilosophie, 1964, 273, J. Esser, Grundsatz und Norm, 2 εκδ. 1964, 56.

ΑΣΤΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ ΤΩΝ ΚΡΑΤΩΝ - ΜΕΛΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΡΑΒΙΑΣΗ ΤΟΥ ΕΝΩΣΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ - Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

γενικές αρχές του δικαίου είναι δημιουργήματα ιστορικά έστω κι αν ορισμένες από αυτές φαίνονται να έχουν «αιώνια» αξία. Αυτές οι αρχές παρμένες από το κοινωνικό reservoir¹⁹ μετουσιώνονται σε περιεχόμενο κανόνων δικαίου μέσω διαδικασίας δικαιοποίησης τους. Μετασχηματιστής αυτών των προθετικών αρχών σε θεσμούς του θετικού δικαίου, ο δικαστής, η δικαστική απόφαση²⁰. Ουσιώδες είναι ότι σε οποιασδήποτε μορφής σύστημα το βασικό χαρακτηριστικό των γενικών αρχών του δικαίου είναι ότι λόγω της ενυπάρχουσας σ' αυτά πειστικότητας²¹ ριζώνουν στη γενική περί δικαίου συνείδηση. Αυτό το πέρασμα τους στη γενική περί δικαίου συνείδηση, ανεξάρτητα από το αν ήθελε δεχθεί κανείς ως τόπο προέλευσης τους το φυσικό δίκαιο ή τη δύναμη της παράδοσης ή τη λογική ή τις πρακτικές ανάγκες τους, δίνει και τον κύριο λόγο ύπαρξης τους σε κάθε δικαϊκό σύστημα ως ορίων της κυριαρχίας του θετικού δικαίου. Όντας όρια του θετικού δικαίου θεσμοποιούνται απ' αυτό και καταλήγουν μέσω της δικαιοποίησής²² τους σε νομικά βοηθήματα επαναγνώρισης της ιδέας της δικαιοσύνης και της κοινωνικής ισορροπίας.

2.2 Η ΘΕΜΕΛΙΩΣΗ ΤΗΣ ΑΡΧΗΣ ΤΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΕΥΘΥΝΗΣ ΤΩΝ ΚΡΑΤΩΝ ΜΕΛΩΝ

Το Δικαστήριο, από πολύ νωρίς,²³ προσπάθησε επικαλούμενο την εσωτερική νομοθεσία των κρατών μελών να θεμελιώσει υποχρέωση αποκατάστασης της ζημίας που έχει υποστεί ο ιδιώτης λόγω παράβασης του ενωσιακού δικαίου από τα κράτη μέλη.

Με την απόφαση Humblet²⁴ το Δικαστήριο αποφάνθηκε ότι τα κράτη μέλη υποχρεούνται κατ' αρχάς να προβαίνουν στην εξάλειψη των παρανόμων συνεπειών

¹⁹ Henkel, ο.π. 271.

²⁰ Esser, ο.π. 52-53.

²¹ Esser, ο.π. 52-53.

²² Μεταξύ της θεσμικής ύπαρξης της κοινωνικής πραγματικότητας και του θετικού δικαίου κινείται ακατάπαυστο ρεύμα υλοποίησης που οδηγεί σε δικαιοποίηση Henkel, ο.π. 271 και 297.

²³ Βλ. ΔΕΕ, υπ. C-60/75, Russo v. Aima και υπ. C-101/78, Granaria BV v. Hoofdproduktschap voor Akkerbouwprodukten.

²⁴ Βλ. ΔΕΕ, υπ. C-6/60, Humblet v. Belgium, η οποία αφορούσε τις υποχρεώσεις που προέβλεπε η ΕΚΑΧ, έκρινε ότι το κράτος-μέλος το οποίο υιοθέτησε νομοθετικές ή διοικητικές πράξεις αντίθετες

ΑΣΤΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ ΤΩΝ ΚΡΑΤΩΝ - ΜΕΛΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΡΑΒΙΑΣΗ ΤΟΥ ΕΝΩΣΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ - Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

τυχόν διαπραττόμενων παραβιάσεων του ενωσιακού δικαίου, ενώ με την απόφαση Rewe²⁵, προχωρώντας ένα βήμα ακόμη, επεσήμανε ότι η προστασία των δικαιωμάτων, που αντλούν οι ιδιώτες από τις ενωσιακές διατάξεις εξασφαλίζεται με τη θέσπιση σε εθνικό επίπεδο αποτελεσματικών ενδίκων βοηθημάτων. Με τον τρόπο αυτό το ΔΕΕ επιδίωξε επίσης, την τήρηση των αρχών της ισοδυναμίας και της απαγόρευσης των διακρίσεων, υπό την έννοια ότι οι προϋποθέσεις άσκησης των προβλεπόμενων ενδίκων βοηθημάτων δεν θα πρέπει να είναι λιγότερο ευνοϊκές σε σχέση με τις προϋποθέσεις άσκησης των αντίστοιχων βοηθημάτων για αξιώσεις βάσει του εθνικού δικαίου, ώστε να καθιστούν πρακτικά αδύνατη την άσκηση δικαιωμάτων των ιδιωτών (αρχή της πρακτικής αποτελεσματικότητας).

Η ευκαιρία δόθηκε στο Δικαστήριο, όπως ήδη αναφέραμε, με την υπόθεση Francovich, προκαλώντας εκτεταμένες επιστημονικές αντιδικίες ως προς την ορθότητα των νομολογιακών του ευρημάτων.

Αξιοσημείωτο είναι μάλιστα ότι η αρχή αυτή δεν συμπεριλήφθηκε ούτε στις μεταγενέστερες αναθεωρήσεις των Συνθηκών.

Με Διατάξεις της 9^{ης} Ιουλίου και της 30^{ης} Δεκεμβρίου 1989, οι οποίες περιήλθαν στο Δικαστήριο στις 8 και 15 Ιανουαρίου 1990, αντίστοιχα, η pretura di Vicenza (στην υπόθεση C-6/90) και η pretura di Bassano del Grappa (στην υπόθεση C-9/90) υπέβαλαν, δυνάμει του άρθρου 177 της Συνθήκης ΕΟΚ, προδικαστικά ερωτήματα ως προς την ερμηνεία του άρθρου 189, τρίτο εδάφιο, της Συνθήκης ΕΟΚ, καθώς και της οδηγίας 80/987/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 20^{ης} Οκτωβρίου 1980, περί προσεγγίσεως των νομοθεσιών των κρατών μελών σχετικά με την προστασία των μισθωτών σε περίπτωση αφερεγγυότητας του εργοδότη.

Τα ερωτήματα αυτά ανέκυψαν στο πλαίσιο διαφορών μεταξύ των Andrea Francovich και Danila Bonifaci κ.λπ. και της Ιταλικής Δημοκρατίας.

Η οδηγία 80/987 έχει ως σκοπό να εξασφαλίσει στους μισθωτούς μια ελάχιστη ενωσιακή προστασία σε περίπτωση αφερεγγυότητας του εργοδότη, επιφυλασσομένων των ευνοϊκότερων διατάξεων των κρατών μελών. Προβλέπει, προς τούτο, ιδίως

στο κοινοτικό δίκαιο υποχρεούται να ανακαλέσει τις πράξεις αυτές και να αποκαταστήσει τη ζημία που προκλήθηκε στον ιδιώτη κατ' εφαρμογή του άρθρου 86 της ΕΚΑΧ.

²⁵ Βλ. ΔΕΕ, υπ. C-33/76, REWE, Συλλ. 1976

ΑΣΤΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ ΤΩΝ ΚΡΑΤΩΝ - ΜΕΛΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΡΑΒΙΑΣΗ ΤΟΥ ΕΝΩΣΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ - Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ειδικές εγγυήσεις για την πληρωμή ανεξόφλητων απαιτήσεων που αφορούν την αμοιβή.

Κατά το άρθρο 11 τα κράτη μέλη ήταν υποχρεωμένα να θέσουν σε ισχύ τις νομοθετικές, κανονιστικές και διοικητικές διατάξεις που είναι απαραίτητες για τη συμμόρφωση προς την οδηγία εντός προθεσμίας που παρήλθε στις 23 Οκτωβρίου 1983. Επειδή η Ιταλική Δημοκρατία δεν τήρησε αυτή την υποχρέωση, το Δικαστήριο αναγνώρισε την παράβαση της με απόφαση της 2^{ας} Φεβρουαρίου 1989, υποθ. 22/87, Επιτροπή κατά Ιταλίας.

Ο Francovich, ενάγων της κύριας δίκης στην υπόθεση C-6/90, είχε εργαστεί στην επιχείρηση CDN Elettronica SnC στη Vicenza και είχε εισπράξει για τον λόγο αυτό μόνο σποραδικές προκαταβολές επί του μισθού του. Άσκησε, κατά συνέπεια, αγωγή ενώπιον της pretura της Vicenza, που καταδίκασε την εναγομένη επιχείρηση στην καταβολή ποσού ύψους 6 εκατομμυρίων ιταλικών λιρετών (LIT) περίπου. Στο στάδιο της εκτελέσεως ο δικαστικός επιμελητής του δικαστηρίου της Vicenza συνέταξε αρνητική έκθεση κατασχέσεως. Ο Francovich επικαλέστηκε τότε το δικαίωμα του να τύχει εκ μέρους του ιταλικού κράτους των εγγυήσεων που προβλέπει η οδηγία 80/987, ή, επικουρικός, αποζημιώσεως.

Στην υπόθεση C-9/90, οι Danila Bonifaci και τριάντα τρεις άλλοι μισθωτοί άσκησαν αγωγή ενώπιον της pretura του Bassano del Grappa, αναφέροντας ότι είχαν εργασθεί ως μισθωτοί στην επιχείρηση Gaia Confezioni Sri, που κηρύχθηκε σε πτώχευση στις 5 Απριλίου 1985. Κατά τον χρόνο παύσεως των σχέσεων εργασίας, οι ενάγοντες είχαν απαιτήσεις ύψους πλέον των 253 εκατομμυρίων LIT που ενεγράφησαν στο παθητικό της επιχειρήσεως που κηρύχθηκε σε πτώχευση. Πέντε και πλέον έτη μετά την πτώχευση δεν τους είχε καταβληθεί κανένα ποσό και ο σύνδικος της πτωχεύσεως τους γνωστοποίησε ότι μια έστω και μερική ικανοποίηση τους ήταν απολύτως απίθανη.

Κατά συνέπεια, οι ενάγοντες προσέφυγαν δικαστικώς κατά της Ιταλικής Δημοκρατίας ζητώντας, ενόψει της υποχρεώσεως που αυτή υπέχει να εφαρμόσει την οδηγία 80/987 από της 23ης Οκτωβρίου 1983, την καταδίκη της στην εξόφληση των απαιτήσεων τους από καθυστερούμενους μισθούς, τουλάχιστον για τους τρεις τελευταίους μήνες, ή, επικουρικός, σε καταβολή αποζημιώσεως.

**ΑΣΤΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ ΤΩΝ ΚΡΑΤΩΝ - ΜΕΛΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΡΑΒΙΑΣΗ
ΤΟΥ ΕΝΩΣΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ - Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ**

Στο πλαίσιο αυτό τα εθνικά δικαστήρια υπέβαλαν στο Δικαστήριο τα εξής προδικαστικά ερωτήματα, ταυτόσημα και στις δύο υποθέσεις:

1) Δυνάμει του ισχύοντος συστήματος ενωσιακού δικαίου, ο ιδιώτης ο οποίος ζημιώθηκε λόγω του ότι το κράτος παρέλειψε να εκτελέσει την οδηγία 80/987 - παράλειψη εκτελέσεως που αναγνωρίστηκε με απόφαση του Δικαστηρίου - να απαιτήσει από το εν λόγω κράτος την εφαρμογή των διατάξεων της οδηγίας που είναι αρκετά σαφείς και ανεπιφύλακτες, επικαλούμενος ευθέως έναντι του κράτους μέλους - παραβάτη την ενωσιακή ρύθμιση, για να επιτύχει την εγγύηση που το εν λόγω κράτος μέλος όφειλε να εξασφαλίσει και, εν πάση περιπτώσει, να απαιτήσει αποκατάσταση της ζημίας που υπέστη ως προς τις διατάξεις που δεν είναι σαφείς και ανεπιφύλακτες;

2) Πρέπει οι συνδυασμένες διατάξεις των άρθρων 3 και 4 της οδηγίας 80/987 του Συμβουλίου να ερμηνευθούν υπό την έννοια ότι, στην περίπτωση που ένα κράτος δεν έκανε χρήση της ευχέρειας του άρθρου 4 για τον καθορισμό ορίων, το εν λόγω κράτος υποχρεούται στην πληρωμή των απαιτήσεων των εργαζομένων όπως ορίζει το άρθρο 3 ;

3) Σε περίπτωση αρνητικής απαντήσεως στο δεύτερο ερώτημα ζητείται από το Δικαστήριο να ορίσει ποια είναι η ελάχιστη εγγύηση την οποία το κράτος οφείλει να εξασφαλίσει, κατά την έννοια της οδηγίας 80/987, στον εργαζόμενο που έχει απαίτηση ώστε το οφειλόμενο μέρος της αμοιβής του τελευταίου να μπορεί να θεωρηθεί ως εκτέλεση της εν λόγω οδηγίας.

Με την απόφαση του, το ΔΕΕ αποφάνθηκε ότι η συγκεκριμένη Οδηγία δεν είχε άμεσο αποτέλεσμα και προχώρησε στην αναγνώριση ουσιαστικού δικαιώματος αποζημίωσης των ιδιωτών έναντι των κρατών μελών που δεν ενσωματώνουν εμπρόθεσμα μία οδηγία.

Το ΔΕΕ θεμελίωσε την αρχή της αστικής ευθύνης επικαλούμενο την ίδια τη φύση της ενωσιακής έννομης τάξης και τον αυτόνομο χαρακτήρα, την ανάγκη για εξασφάλιση πλήρους αποτελεσματικότητας του ενωσιακού δικαίου (effet utile) και την προστασία των ενωσιακών δικαιωμάτων των ιδιωτών^{26,27} και την αρχή της καλόπιστης συνεργασίας (ενωσιακής πίστης).

---

²⁶ Βλ. ΔΕΕ, υπ. C-106/77, Amministrazione delle Finanze dello Stato κατά Simmenthal SpA.

²⁷ Βλ. ΔΕΕ, υπ. C-213/89, R. v. Secretary of State of Transport, ex parte Factortame Ltd. And others.

ΑΣΤΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ ΤΩΝ ΚΡΑΤΩΝ - ΜΕΛΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΡΑΒΙΑΣΗ ΤΟΥ ΕΝΩΣΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ - Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Κατά συνέπεια, στην περίπτωση που ένα κράτος μέλος παραβεί τις ενωσιακές υποχρεώσεις του, με αποτέλεσμα να ζημιώσει ένα ιδιώτη, εφόσον του στερεί τη δυνατότητα επίκλησης του ενωσιακού δικαιώματός του, το εθνικό δικαστήριο υποχρεούται να εξασφαλίσει την πλήρη αποτελεσματικότητα του ενωσιακού κανόνα που παραβιάστηκε επιδικάζοντας στον ζημιωθέντα ιδιώτη αποζημίωση εις βάρος του κράτους, ώστε να μετριαστεί έτσι η ζημία που υπέστη ο ιδιώτης από τη στέρηση του ενωσιακού του δικαιώματος.

Το ΔΕΕ εξάρτησε τις προϋποθέσεις αποζημίωσης από τη φύση της παράβασης του ενωσιακού δικαίου, όπως αναφέρεται στη σκέψη 38, που κρίνεται κάθε φορά, η οποία στην επίδικη περίπτωση αφορούσε παράβαση της υποχρέωσης του κράτους μέλους να μεταφέρει εμπρόθεσμα στο εσωτερικό δίκαιο μία οδηγία, όπως αναφέρεται στη σκέψη 39. Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη απόφαση, η παράλειψη του κράτους μέλους να θεσπίσει όλα τα αναγκαία μέτρα για να επιτευχθεί το αποτέλεσμα της οδηγίας, θέτει σε κίνδυνο την πλήρη αποτελεσματικότητα της οδηγίας και επιβάλλει την αναγνώριση δικαιώματος αποζημίωσης στους ιδιώτες. Το ΔΕΕ συνέδεσε κατ' αυτό τον τρόπο με σχέση αιτίου αιτιατού την παράβαση από το κράτος μέλος της ενωσιακής του υποχρέωσης προς το δικαίωμα του ιδιώτη.

Η παράβαση του κράτους μέλους να εφαρμόσει στο εσωτερικό του δίκαιο μία οδηγία συνεπάγεται την υποχρέωση του σε αποζημίωση, όπως αναφέρεται στη σκέψη 40, εφόσον συντρέχουν οι εξής προϋποθέσεις: Κατά την πρώτη προϋπόθεση το επιδιωκόμενο από την οδηγία αποτέλεσμα πρέπει να περιλαμβάνει χορήγηση δικαιωμάτων στους ιδιώτες. Κατά τη δεύτερη προϋπόθεση, το περιεχόμενο των δικαιωμάτων αυτών πρέπει να μπορεί να προσδιοριστεί βάσει των διατάξεων της οδηγίας και κατά την τρίτη προϋπόθεση, πρέπει να υφίσταται αιτιώδης σύνδεσμος μεταξύ της παραβάσεως της υποχρέωσης του κράτους και της ζημίας που υπέστησαν οι ζημιωθέντες.

Η απόφαση του ΔΕΕ ενίσχυσε, την αρχή του κράτους δικαίου και έδωσε μία νομική λύση στο πολιτικό πρόβλημα που είχε δημιουργηθεί από τις συσσωρευμένες και προκλητικά επαναλαμβανόμενες παραβάσεις των κρατών μελών θέτοντας ένα τέλος στην χρόνια εκκρεμότητα του ενωσιακού συστήματος που προέκυπτε από την απουσία κυρώσεων κατά των κρατών μελών που παραβίαζαν το ενωσιακό δίκαιο.

ΑΣΤΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ ΤΩΝ ΚΡΑΤΩΝ - ΜΕΛΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΡΑΒΙΑΣΗ ΤΟΥ ΕΝΩΣΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ - Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Ιδιαίτερη σημασία έχει και το γεγονός ότι με την απόφαση αυτή η αρχή αυτή θεμελιώνεται για πρώτη φορά στο ενωσιακό δίκαιο με την οποία και διατυπώνεται πανηγυρικά, στην σκέψη 35, ότι είναι σύμφυτη με το σύστημα της Συνθήκης.

2.3 Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΑΡΧΗΣ ΤΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΕΥΘΥΝΗΣ ΤΩΝ ΚΡΑΤΩΝ ΜΕΛΩΝ

Μετά την έκδοση της απόφασης Francovich το ΔΕΕ προχώρησε στην περαιτέρω εξειδίκευση των ελάχιστων προϋποθέσεων θεμελίωσης αστικής ευθύνης των κρατών μελών, τονίζοντας παράλληλα ότι, αφενός μεν η κρίση για την στοιχειοθέτηση της ευθύνης ανήκει στα δικαστήρια των κρατών μελών, αφετέρου δε ότι δεν αποκλείεται η δυνατότητα θεμελίωσης αυτής και υπό λιγότερο περιοριστικές προϋποθέσεις, ανάλογα με τις ιδιαίτερες περιστάσεις της εκάστοτε περίπτωσης.

Το ΔΕΕ με τις αποφάσεις Brasserie du Pecheur SA κατά Γερμανίας²⁸ και Factortame Ltd & others κατά Ηνωμένου Βασιλείου²⁹ κ.ε. θεμελίωσε με πληρέστερο τρόπο τη δικαιολογητική βάση της αρχής αντλώντας επιχειρήματα από το διεθνές δίκαιο και το δίκαιο της εξωσυμβατικής ευθύνης των οργάνων.

Συγκεκριμένα, με την απόφαση Brasserie du Pecheur το Δικαστήριο αντλώντας επιχειρήματα από το διεθνές δίκαιο έκρινε ότι όπως το κράτος του οποίου γεννάται ευθύνη λόγω παραβίασεως διεθνούς υποχρέωσης λαμβάνεται ως ενιαίο σύνολο, άσχετα με το εάν η ζημιογόνος παράβαση είναι καταλογιστέα στη νομοθετική, τη δικαστική ή την εκτελεστική εξουσία, το ίδιο, κατά μείζονα λόγο, πρέπει να ισχύει και στην ενωσιακή έννομη τάξη, όπου όλα τα κρατικά όργανα, υποχρεούνται κατά την εκπλήρωση των καθηκόντων τους να τηρούν τους επιβαλλόμενους από το ενωσιακό δίκαιο κανόνες, οι οποίοι διέπουν απευθείας την κατάσταση των ιδιωτών.

Επιπλέον το ΔΕΕ αποφάνθηκε ότι για τη στοιχειοθέτηση αδιοπρακτικής ευθύνης απαιτείται το αρμόδιο θεσμικό όργανο να έχει υπερβεί κατά τρόπο πρόδηλο και σοβαρό τα όρια, που επιβάλλονται στην άσκηση των εξουσιών του. Δεν αρκεί

---

²⁸ Βλ. ΔΕΕ, υπ. C-46/93, Brasserie du Pêcheur SA v Federal Republic of Germany, Συλλ. 1996. I – 1029.

²⁹ Βλ. ΔΕΕ, υπ. C-48/93, The Queen v Secretary of State for Transport, ex parte Factortame Ltd and Others

ΑΣΤΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ ΤΩΝ ΚΡΑΤΩΝ - ΜΕΛΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΡΑΒΙΑΣΗ ΤΟΥ ΕΝΩΣΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ - Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

συνεπώς, οποιαδήποτε παραβίαση ενωσιακής διάταξης, που καθιερώνει συγκεκριμένα και σαφώς προσδιορισμένα δικαιώματα υπέρ ιδιωτών, αλλά αυτή θα πρέπει να είναι κατάφωρη, δηλαδή πρόδηλη και σοβαρή. Η προϋπόθεση αυτή είναι αντικειμενική, αφορά δηλαδή την έρευνα και διάγνωση σχετικά με παρανομία του κρατικού οργάνου και είναι εκείνη από τις προϋποθέσεις της στοιχειοθέτησης ευθύνης, που ερευνάται με ιδιαίτερη επιμέλεια από το Δικαστήριο.

Σημειώνεται στο σημείο αυτό ότι, αν και η ύπαρξη απόφασης του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου σχετικά με τη συμπεριφορά κράτους μέλους διευκολύνει την δικαστική έρευνα περί του κατάφωρου της παραβίασης, η δικαστική διάγνωση της παρανομίας δεν αποτελεί προϋπόθεση της ευθύνης. Ομοίως, δεν περιλαμβάνονται στις προϋποθέσεις αποζημίωσης, κατά το ενωσιακό δίκαιο:

- Η ύπαρξη υπαιτιότητας του παρανομούντος οργάνου, παρά το γεγονός ότι, όταν το ΔΕΚ ερευνά το χαρακτήρα της προσβολής του ενωσιακού δικαίου ως κατάφωρου, χρησιμοποιεί, μεταξύ άλλων, και ως κριτήριο το πταίσμα του παρανομούντα.
- Κατά το Δικαστήριο, το είδος του κρατικού οργάνου, που παραβίασε το ενωσιακό δίκαιο, δηλαδή το όργανο, που παρανομεί μπορεί να ανήκει στη νομοθετική ή εκτελεστική εξουσία.

Με την απόφαση *Brasserie du Pecheur* το ΔΕΕ εξέφρασε ρητά αυτό που διαφαινόταν ήδη από την απόφαση *Francovich*: ότι δηλαδή η αρχή της εξωσυμβατικής ευθύνης των κρατών μελών εφαρμόζεται και σε άλλες παραβιάσεις του ενωσιακού δικαίου (δηλαδή όχι μόνο σε περίπτωση μη ενσωμάτωσης οδηγίας στην εσωτερική έννομη τάξη των κρατών μελών).

Στην απόφαση *Dillenkoffer*³⁰ αποσαφηνίστηκε ότι, οι προϋποθέσεις για τη θεμελίωση ευθύνης κράτους μέλους για παράβαση του ενωσιακού δικαίου, που έθεσαν αφενός η απόφαση επί της υπόθεσης *Francovich* και αφετέρου η απόφαση επί της υπόθεσης *Brasserie de Pecheur* και μεταγενέστερες αποφάσεις, είναι κατ' ουσίαν ίδιες, εφόσον η προϋπόθεση της κατάφωρης παραβάσεως, που δεν μνημονεύτηκε στην απόφαση *Francovich*, ενυπήρχε πάντως, στις περιστάσεις των υποθέσεων. Το ΔΕΕ δεν ενδιαφέρεται πλέον να αναζητήσει και να ερευνήσει τη φύση της

³⁰ Βλ. ΔΕΕ υπ. C-178/94, C-179/94, C-188/94, C-188/94, C-189/94 & C-190/94 *Dillenkofer and others* κατά Γερμανίας.

ΑΣΤΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ ΤΩΝ ΚΡΑΤΩΝ - ΜΕΛΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΡΑΒΙΑΣΗ ΤΟΥ ΕΝΩΣΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ - Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

παραβιασθείσας υποχρέωσης, ώστε να εφαρμόσει τις ανάλογες προϋποθέσεις ευθύνης.

Τέλος το ΔΕΕ, σε νεότερη απόφαση, έκρινε ότι δεν στοιχειοθετείται ευθύνη του κράτους μέλους για ζημία που προκαλείται σε ιδιώτη λόγω παράβασης του ενωσιακού δικαίου όταν τα πραγματικά περιστατικά της παραβίασης έλαβαν χώρα πριν την ημερομηνία προσχώρησης του κράτους μέλους στην Ευρωπαϊκή Ένωση³¹.

Όπως ήδη προαναφέρθηκε, το ΔΕΕ με την απόφαση *Brasserie de Pecheur* είχε, έστω εμμέσως, κρίνει ότι η παραβίαση του κανόνα της ενωσιακής έννομης τάξης μπορεί να προέρχεται από οποιοδήποτε όργανο του κράτους μέλους, κατά την άσκηση των καθηκόντων του, ανεξάρτητα από τη λειτουργία την οποία υπηρετούσε, εκτελεστική ή νομοθετική. Το ζήτημα της ευθύνης των κρατών από πράξεις ή παραλείψεις οργάνων της δικαστικής λειτουργίας, που προέβησαν σε παράβαση ενωσιακών διατάξεων, δεν φαίνεται να απασχόλησε έντονα τη θεωρία, η οποία ασχολήθηκε εκτενώς με την ευθύνη των κρατών λόγω ενεργειών ή παραλείψεων της νομοθετικής εξουσίας, ενώ, θεωρήθηκε μάλλον αυτονόητη η καθιέρωση ευθύνης από πράξεις ή παραλείψεις της διοίκησης.

Με την απόφαση *Köbler*³² το ΔΕΕ εξέτασε για πρώτη φορά αυτοτελώς το ζήτημα της ύπαρξης ευθύνης κράτους μέλους λόγω παράβασης ενωσιακού κανόνα δικαίου, που προκλήθηκε από ενέργειες ή παραλείψεις της δικαστικής εξουσίας, υπό το πρίσμα δε της συγκεκριμένης υπόθεσης το Δικαστήριο εξέτασε και επαναδιατύπωσε τις προϋποθέσεις θεμελίωσης μιας τέτοιας ευθύνης.

Το ΔΕΕ, για μια ακόμη φορά, στην απόφαση *Köbler*, επανέλαβε ότι η αρχή της ευθύνης των κρατών μελών για ζημίες, που προκλήθηκαν στους ιδιώτες από παραβιάσεις του ενωσιακού δικαίου είναι σύμφυτη προς το σύστημα της Συνθήκης, είναι δε αδιάφορο για τη θεμελίωση αυτής το όργανο, από ενέργειες ή παραλείψεις του οποίου, προκλήθηκε η ζημία.

Περαιτέρω, το Δικαστήριο, αντλώντας επιχείρημα από τη διεθνή έννομη τάξη, αποφάνθηκε ότι δεν αίρει την ευθύνη του κράτους μέλους το γεγονός ότι η παραβίαση της ενωσιακής διάταξης προήλθε από όργανο της δικαστικής εξουσίας, αφού όλα τα κρατικά όργανα θεωρούνται ενιαίο σύνολο. Υποστήριξε δε περαιτέρω

---

³¹ Βλ. ΔΕΕ υπ. C-321/97, *Ulla-Brith Andersson, Susanne Wekeres-Anderson* κατά Σοηδικού Δημοσίου

³² Βλ. ΔΕΕ υπ. C- 224/01, *Köbler*, Συλλ. 2003. I – 10239.

ΑΣΤΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ ΤΩΝ ΚΡΑΤΩΝ - ΜΕΛΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΡΑΒΙΑΣΗ ΤΟΥ ΕΝΩΣΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ - Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ότι θα ήταν ανεπίτρεπτο να στερηθούν οι ιδιώτες του δικαιώματος προστασίας τους και έναντι των πράξεων ή παραλείψεων των δικαστικών λειτουργών, ενεργούντων είτε ατομικώς είτε ως συλλογικά όργανα.

Το ΔΕΕ έκρινε μάλιστα ότι, καθίσταται αναγκαίο, ιδιαίτερα τα ανώτατα εθνικά δικαστήρια, κατά των αποφάσεων των οποίων δεν είναι δυνατή η άσκηση ενδίκου μέσου, να υποβάλουν προδικαστικά ερωτήματα ώστε να εξασφαλίζεται η ομοιόμορφη ερμηνεία και εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου.

Επίσης η αναγνώριση ευθύνης κράτους μέλους από εσφαλμένες, κατά την εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου, δικαστικές αποφάσεις δεν θίγει το δεδικασμένο, που αυτές παράγουν. Και τούτο διότι η νέα δίκη δεν ταυτίζεται κατά τα υποκειμενικά και αντικειμενικά όρια με εκείνη, που γέννησε το ζημιογόνο γεγονός.

Εξάλλου, η αναγνώριση ευθύνης κράτους λόγω ζημιογόνων δικαστικών αποφάσεων ουδόλως, κατά το ΔΕΕ, ενισχύεται η ποιότητα της εννόμου τάξεως και τελικά και το κύρος της δικαιοσύνης.

Τέλος, το δικαστήριο έκρινε ότι εναπόκειται στα ίδια τα κράτη μέλη να ρυθμίσουν τις δικονομικές λεπτομέρειες σχετικά με τα ένδικα βοηθήματα, που έχουν ως σκοπό την εξασφάλιση της πλήρους προστασίας των δικαιωμάτων, που αντλούν οι ιδιώτες από το ενωσιακό δίκαιο.

Προς επίρρωση των προηγουμένων σκέψεων το ΔΕΕ ασχολήθηκε με τη διαφορά μεταξύ δυο ναυτιλιακών εταιριών σχετικά με την παραβίαση των κανόνων της συνθήκης περί κρατικών ενισχύσεων και γενικότερα των κανόνων ανταγωνισμού, με την απόφαση *Traghetti del Mediterraneo SpA*³³.

Το Δικαστήριο, αφού έθεσε υπόψη του ιταλικού δικαστηρίου την απόφαση *Koebler*, επανέλαβε ότι δύναται να θεμελιωθεί ευθύνη κράτους μέλους από εσφαλμένη ερμηνεία και εφαρμογή ενωσιακής διάταξης από εθνικό δικαστήριο, εφόσον η εν λόγω παραβίαση του ενωσιακού δικαίου είναι πρόδηλη και αποφάνθηκε τελικά ότι: «Το ενωσιακό δίκαιο δεν επιτρέπει εθνική νομοθεσία αποκλείουσα εν γένει την ευθύνη του κράτους μέλους για τις ζημίες που προκλήθηκαν σε ιδιώτες λόγω παραβάσεως του ενωσιακού δικαίου από δικαστήριο, του οποίου οι αποφάσεις δεν υπόκεινται σε ένδικο μέσο με την αιτιολογία ότι η επίδικη παράβαση απορρέει

---

³³ Βλ. ΔΕΚ, υπ. C – 173/2003 Συλλ. 2006. I-05177.

ΑΣΤΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ ΤΩΝ ΚΡΑΤΩΝ - ΜΕΛΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΡΑΒΙΑΣΗ ΤΟΥ ΕΝΩΣΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ - Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

από την εκ μέρους του εν λόγω δικαστηρίου ερμηνεία των κανόνων δικαίου ή αξιολόγηση των πραγματικών περιστατικών και των αποδεικτικών στοιχείων.

Το ενωσιακό δίκαιο δεν επιτρέπει επίσης, εθνική νομοθεσία περιορίζουσα τη θεμελίωση της ευθύνης αυτής σε περιπτώσεις δόλου ή βαριάς αμέλειας του δικαστή, αν ο περιορισμός αυτός είχε ως συνέπεια τον αποκλεισμό της ευθύνης του οικείου κράτους μέλους σε άλλες περιπτώσεις στις οποίες διαπιστώθηκε πρόδηλη παράβαση του εφαρμοστέου δικαίου».

---

3. ΟΙ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΕΥΘΥΝΗΣ ΤΩΝ ΚΡΑΤΩΝ ΜΕΛΩΝ

Υπό το πρίσμα της ανωτέρω νομολογίας του ΔΕΕ, οι προϋποθέσεις κάτω από τις οποίες γεννάται η ευθύνη του κράτους μέλους προς αποζημίωση είναι:

1. Ο παραβιαζόμενος κανόνας του ενωσιακού δικαίου πρέπει να αποσκοπεί στην απονομή δικαιωμάτων στους ιδιώτες.
2. Η παραβίαση πρέπει να είναι κατάφωρη και
3. Η ύπαρξη αιτιώδους συνάφειας μεταξύ της παράβασης και της ζημιάς που υπέστη ο ζημιωθείς.

Οι προϋποθέσεις αυτές είναι επαρκείς για να γεννήσουν υπέρ των ιδιωτών δικαίωμα αποζημίωσης στηριζόμενο απ' ευθείας στο ενωσιακό δίκαιο.

3.1 Η ΠΑΡΑΒΙΑΣΗ ΚΑΝΟΝΑ ΠΟΥ ΑΠΟΝΕΜΕΙ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΣΤΟΥΣ ΙΔΙΩΤΕΣ

Ο παραβιαζόμενος κανόνας κατά την πρώτη προϋπόθεση μπορεί να είναι τόσο του πρωτογενούς όσο και του παραγώγου αρκεί να απονέμει δικαίωμα στον ιδιώτη, το περιεχόμενο και οι δικαιούχοι των οποίων να προσδιορίζονται με επαρκή ακρίβεια και άνευ αιρέσεων από τις διατάξεις του παραβιαζόμενου κανόνα³⁴. Κατά συνέπεια κανόνες κατανομής αρμοδιοτήτων δεν μπορούν να θεμελιώσουν ευθύνη του κράτους μέλους³⁵.

Η αποτελεσματικότητα της προστασίας των δικαιωμάτων του ιδιώτη που προβλέπονται από το ενωσιακό δίκαιο ενισχύεται διαμέσου του δικαιώματος της αποζημίωσης που έχει ο ιδιώτης σε περίπτωση παράβασης του ενωσιακού δικαίου. Αυτό διότι η ευχέρεια των ιδιωτών να επικαλούνται ενώπιον των εθνικών

---

³⁴ Βλ. ΔΕΕ υπ. C-190/94, Dillenkofer and others κατά Γερμανίας.

³⁵ Βλ. Δ. Παπαγιάννη, Ευρωπαϊκό Δίκαιο, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας, Δ' Έκδοση, Αθήνα - Κομοτηνή 2011, σελ. 387.

ΑΣΤΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ ΤΩΝ ΚΡΑΤΩΝ - ΜΕΛΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΡΑΒΙΑΣΗ ΤΟΥ ΕΝΩΣΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ - Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

δικαστηρίων απευθείας εφαρμοστέες διατάξεις των Συνθηκών δεν αρκεί για να κατοχυρώσει τα δικαιώματα που τους απονέμονται ούτε για τη αποτροπή ζημίας³⁶.

Η απονομή ή μη δικαιωμάτων κρίνεται *ad hoc* σε κάθε περίπτωση, η κρίση για το εάν συντρέχει τέτοια περίπτωση δεν μπορεί με ασφάλεια να βασιστεί σε ορισμένες γενικές αρχές.

Εν πρώτοις θα πρέπει να αποκλείσουμε στους κανόνες που ρυθμίζουν τις μεταξύ των εθνικών διοικήσεων σχέσεις ή με τα όργανα της Ένωσης την απονομή δικαιωμάτων³⁷.

Αντίθετα, όλες σχεδόν οι διατάξεις του παράγωγου ενωσιακού δικαίου που αναφέρονται στις θεμελιώδεις ελευθερίες απονέμουν δικαιώματα, προσδιορίζοντας τα με σαφήνεια³⁸.

Επομένως, η πρώτη προϋπόθεση πληρούται όταν ο παραβιαζόμενος κανόνας δικαίου: α) χορηγεί δικαιώματα στους ιδιώτες, έστω και έμμεσα και β) προσδιορίζει με επαρκή ακρίβεια το περιεχόμενό του, ώστε το εθνικό δικαστήριο που κρίνει την αγωγή αποζημίωσης να είναι σε θέση να κρίνει: i) εάν και σε ποιο βαθμό το δικαίωμα

³⁶ Εάν η κρίσιμη διάταξη, η οποία παραβιάζεται, στερείται άμεσου εφαρμογής, τότε η αξίωση αποζημίωσης είναι απαραίτητη ώστε να προστατευτεί πληρέστερα ο ιδιώτης που έχει υποστεί τη ζημία, αλλά και όταν έχει άμεση εφαρμογή, η αξίωση αποζημίωσης είναι απαραίτητη γιατί αποτελεί αναγκαίο επακόλουθμα του άμεσου αποτελέσματος που αναγνωρίζεται στις ενωσιακές διατάξεις στην παράβαση των οποίων οφείλεται η προξενθείσα ζημία. Η αναγνώριση ευθύνης του κράτους μέλους δεν εξαρτάται από την ανάπτυξη άμεσης ισχύος της ενωσιακής διάταξης. Το ΔΕΕ τάχθηκε σαφώς με την άποψη, ότι η άμεση ισχύς της ενωσιακής διάταξης αποτελεί την ελάχιστη εγγύηση για την έννομη προστασία του ιδιώτη, ενώ η αναγνώριση της ευθύνης του κράτους μέλους συνιστά το αναγκαίο συμπλήρωμα του άμεσου αποτελέσματος της επίμαχης ενωσιακής διάταξης. Βλ. ΔΕΕ, υπ. C-46/93, *Brasserie du Pêcheur SA v Federal Republic of Germany*, Συλλ. 1996. I – 1029.

³⁷ Όμως, δεν αποκλείεται η στοιχειοθέτηση ευθύνης του κράτους που παραβιάζει τον συγκεκριμένο κανόνα, όταν οι ενωσιακές διατάξεις που αποσκοπούν στην προστασία του δημοσίου συμφέροντος, χορηγούν παράλληλα δικαιώματα σε κάποια κατηγορία ιδιωτών, εφ' όσον συντρέχουν όλες οι λοιπές προϋποθέσεις.

³⁸ Ειδικά για την οδηγία υποστηρίζεται ότι δεν αποκλείεται η θεμελίωση αστικής ευθύνης του Δημοσίου και η συνακόλουθη αναγνώριση δικαιώματος αποζημίωσης και στην περίπτωση παράβασης διατάξεων του κοινοτικού δικαίου που ρυθμίζουν τις εξωτερικές σχέσεις της Κοινότητας, αφού βέβαια πληρούνται και οι λοιπές προϋποθέσεις. Βλ. Philip Gasparon, *The Transposition of the Principle of Member State Liability into the Context of External Relations*, *European Journal of International Law*, 1999, σελ.605-624.

ΑΣΤΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ ΤΩΝ ΚΡΑΤΩΝ - ΜΕΛΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΡΑΒΙΑΣΗ ΤΟΥ ΕΝΩΣΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ - Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

αυτό έχει παραβιασθεί ii) εάν η παράβαση αυτή είναι κατάφωρη, iii) ποιο είναι το μέγεθος της ζημίας που προέκυψε και iv) εάν υπάρχει η αιτιώδης συνάφεια μεταξύ της ζημίας και της παράβασης.

3.2 Η ΥΠΑΡΞΗ ΚΑΤΑΦΩΡΗΣ ΠΑΡΑΒΑΣΗΣ

Σύμφωνα με τη δεύτερη προϋπόθεση δεν αρκεί οποιαδήποτε παράβαση του ενωσιακού δικαίου. Η παράβαση πρέπει να προέρχεται από πράξη ή παράλειψη δημοσίου οργάνου και πρέπει επιπλέον να είναι κατάφωρη.

3.2.1 Η παράβαση πρέπει να προέρχεται από πράξη ή παράλειψη δημοσίου οργάνου

Η παράβαση πρέπει να προέρχεται από πράξη ή παράλειψη δημοσίου οργάνου, ανεξάρτητα δηλαδή από το κρατικό όργανο που την διέπραξε. Την παράβαση μπορεί να τη διέπραξε όργανο της νομοθετικής ή της εκτελεστικής ή της δικαστικής λειτουργίας³⁹. Το ΔΕΕ έχει κατ' επανάληψη κρίνει⁴⁰ ότι όταν το κράτος παραβιάζει διεθνή του υποχρέωση εκλαμβάνεται ως ενιαίο σύνολο, ανεξαρτήτως του αν η ζημιογόνος ενέργεια προέρχεται από τη νομοθετική ή την εκτελεστική ή τη δικαστική εξουσία, το ίδιο πρέπει να ισχύει και στην ενωσιακή έννομη τάξη.

Κατά συνέπεια, έχει κριθεί ότι γεννάται αστική ευθύνη του κράτους σε περιπτώσεις όπου η παράβαση του ενωσιακού δικαίου έχει προέλθει από όργανα της νομοθετικής λειτουργίας⁴¹ καθώς και της εκτελεστικής εξουσίας⁴².

Ήδη με την υπόθεση *Brasserie du Pêcheur*⁴³ είχε, έστω εμμέσως, κρίνει ότι η παραβίαση του κανόνα της κοινοτικής έννομης τάξης μπορεί να προέρχεται από

---

³⁹ Βλ. ΔΕΕ, υπ. C-46/93, *Brasserie du Pêcheur SA v Federal Republic of Germany*, Συλλ. 1996. I - 1029.

⁴⁰ Ο.π.

⁴¹ Βλ. ΔΕΕ, υπ. C-213/89, *R. v. Secretary of State of Transport, ex parte Factortame Ltd. And others*.

⁴² Βλ. ΔΕΕ, υπ. C-127/95, *Norbrook Laboratories Ltd v. Ministry of Agriculture, Fisheries and Food*.

⁴³ Βλ. ΔΕΕ, υπ. C-46/93, *Brasserie du Pêcheur SA v Federal Republic of Germany*, Συλλ. 1996. I - 1029.

ΑΣΤΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ ΤΩΝ ΚΡΑΤΩΝ - ΜΕΛΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΡΑΒΙΑΣΗ ΤΟΥ ΕΝΩΣΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ - Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

οποιοδήποτε όργανο του κράτους μέλους, κατά την άσκηση των καθηκόντων του, ανεξάρτητα από τη λειτουργία την οποία υπηρετούσε, εκτελεστική ή νομοθετική. Το ζήτημα της ευθύνης των κρατών από πράξεις ή παραλείψεις οργάνων της δικαστικής λειτουργίας, που προέβησαν σε παράβαση κοινοτικών διατάξεων, δεν φαίνεται να απασχόλησε έντονα τη θεωρία, η οποία ασχολήθηκε εκτενώς με την ευθύνη των κρατών λόγω ενεργειών ή παραλείψεων της νομοθετικής εξουσίας, ενώ, θεωρήθηκε μάλλον αυτονόητη η καθιέρωση ευθύνης από πράξεις ή παραλείψεις της διοίκησης.

Τίθεται επομένως το ερώτημα αν γεννάται ευθύνη από τα εθνικά Δικαστήρια και ειδικά από τα Ανώτατα εθνικά Δικαστήρια που κρίνουν σε τελευταίο βαθμό;

Η απάντηση δόθηκε με σαφήνεια στην υπόθεση Köbler ⁴⁴, όπου το ΔΕΕ εξέτασε για πρώτη φορά αυτοτελώς το ζήτημα της ύπαρξης ευθύνης κράτους μέλους που προκλήθηκε από ενέργειες ή παραλείψεις της δικαστικής εξουσίας. Με την υπόθεση αυτή δόθηκε η ευκαιρία στο Δικαστήριο να διακηρύξει ότι η ευθύνη κράτους μέλους που παραβιάζει έναντι των ιδιωτών διατάξεις του ενωσιακού δικαίου μπορεί να προέρχεται και από τα όργανα της δικαστικής εξουσίας, κατά την εκτέλεση του δικαιοδοτικού τους έργου.

Όσον αφορά το ουσιαστικό δεδουλευμένο το ΔΕΕ, αφού επανέλαβε την ήδη πάγια νομολογία του σχετικά με τη συμβολή της ουσιαστικής και τυπικής δεσμευτικότητας των αμετάκλητων δικαστικών αποφάσεων στη διασφάλιση της σταθερότητας του δικαίου και των εννόμων σχέσεων, αλλά και της χρηστής απονομής της δικαιοσύνης, κατέληξε στην κρίση ότι η αναγνώριση ευθύνης κράτους μέλους από εσφαλμένες, κατά την εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου, δικαστικές αποφάσεις δεν θίγει το δεδουλευμένο, που αυτές παράγουν. Και τούτο διότι η νέα δίκη δεν ταυτίζεται κατά τα υποκειμενικά και αντικειμενικά όρια με εκείνη, που γέννησε το ζημιογόνο γεγονός .

Εξάλλου, η αναγνώριση αδικοπρακτικής ευθύνης κράτους λόγω ζημιογόνων δικαστικών αποφάσεων ουδόλως, κατά το ΔΕΕ, μπορεί να θίξει το κύρος και την ανεξαρτησία των δικαστηρίων, αντιθέτως δε με τον τρόπο αυτό είναι δυνατόν να ενισχυθεί η ποιότητα της εννόμου τάξεως και τελικά και το κύρος της δικαιοσύνης.

Τέλος, το δικαστήριο αποκρούοντας σχετική αιτίαση των κυβερνήσεων, επανέλαβε την επανειλημμένως διατυπωθείσα κρίση του ότι, είναι μεν σύμφυτη προς

⁴⁴ Βλ. ΔΕΕ υπ. C- 224/01, Gerhard Köbler v Republik Österreich, Συλλ. 2003. I - 10239.

ΑΣΤΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ ΤΩΝ ΚΡΑΤΩΝ - ΜΕΛΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΡΑΒΙΑΣΗ ΤΟΥ ΕΝΩΣΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ - Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

τη Συνθήκη η έννοια της ευθύνης των κρατών μελών λόγω παραβιάσεων του ενωσιακού δικαίου, εναπόκειται όμως, στα ίδια τα κράτη μέλη να ρυθμίσουν τις δικονομικές λεπτομέρειες σχετικά με τα ένδικα βοηθήματα, που έχουν ως σκοπό την εξασφάλιση της πλήρους προστασίας των δικαιωμάτων, που αντλούν οι ιδιώτες από το ενωσιακό δίκαιο.

Όσον αφορά το ουσιαστικό δεδουλευμένο το ΔΕΕ, αφού επανέλαβε την ήδη πάγια νομολογία του σχετικά με τη συμβολή της ουσιαστικής και τυπικής δεσμευτικότητας των αμετάκλητων δικαστικών αποφάσεων στη διασφάλιση της σταθερότητας του δικαίου και των εννόμων σχέσεων, αλλά και της χρηστής απονομής της δικαιοσύνης, κατέληξε στην κρίση ότι η αναγνώριση ευθύνης κράτους μέλους από εσφαλμένες, κατά την εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου, δικαστικές αποφάσεις δεν θίγει το δεδουλευμένο, που αυτές παράγουν. Και τούτο διότι η νέα δίκη δεν ταυτίζεται κατά τα υποκειμενικά και αντικειμενικά όρια με εκείνη, που γέννησε το ζημιογόνο γεγονός.

Η αναγνώριση της ευθύνης δεν συνεπάγεται ανατροπή της ισχύος του ουσιαστικού δεδουλευμένου καθώς αυτό θα σήμανε παραβίαση της αρχής της ασφάλειας του δικαίου.

Εξάλλου, η αναγνώριση αστικής ευθύνης κράτους λόγω ζημιογόνων δικαστικών αποφάσεων ουδόλως, κατά το ΔΕΕ, μπορεί να θίξει το κύρος και την ανεξαρτησία των δικαστηρίων, αντιθέτως δε με τον τρόπο αυτό είναι δυνατόν να ενισχυθεί η ποιότητα της εννόμου τάξεως και τελικά και το κύρος της δικαιοσύνης. Η αναγνώριση της ευθύνης δεν αφορά την προσωπική ευθύνη του δικαστή αλλά εκείνη του κράτους μέλους, χωρίς να τίθεται σε αμφισβήτηση η ανεξαρτησία του δικαστή. Έτσι ενισχύεται το κύρος του δικαστή και της δικαιοσύνης όπως και η ποιότητα της έννομης τάξης⁴⁵.

Τέλος, ευθύνη μπορεί να προκύψει στην περίπτωση κατά την οποία ο δικαστής προδήλως αγνόησε το εφαρμοστέο δίκαιο καθώς και στην περίπτωση παράλειψης υποβολής προδικαστικού ερωτήματος^{46,47}.

⁴⁵ Βλ. ΔΕΕ υπ. C-173/03, *Traghetti del Mediterraneo SpA v Repubblica italiana*, Συλλ. 2006. I - 5177.

⁴⁶ Βλ. ΔΕΕ υπ. C-173/03, *Traghetti del Mediterraneo SpA v Repubblica italiana*, Συλλ. 2006. I - 5177, όπου τα ανώτατα δικαστήρια υποχρεούνται να υποβάλουν προδικαστικό ερώτημα.

ΑΣΤΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ ΤΩΝ ΚΡΑΤΩΝ - ΜΕΛΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΡΑΒΙΑΣΗ ΤΟΥ ΕΝΩΣΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ - Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Επίσης, το ΔΕΕ με την απόφαση Konle⁴⁸ έκρινε ότι το κράτος υποχρεούται να διασφαλίζει την αποκατάσταση της ζημίας των ιδιωτών που υφίστανται λόγω παραβίασης του ενωσιακού δικαίου, ανεξαρτήτως της δημόσιας αρχής που διέπραξε την παράβαση αυτή, χωρίς να μπορεί να προβάλλει την εσωτερική κατανομή αρμοδιοτήτων και ευθυνών μεταξύ των αρχών που υφίστανται στην εσωτερική έννομη τάξη και να απαλλάσσεται ως εκ τούτου από την ευθύνη του. Επομένως, η ευθύνη καταλογίζεται στο κράτος ανεξάρτητα όταν η συμπεριφορά ανήκει σε νομικό πρόσωπο το οποίο δεν εμπίπτει στη στενή έννοια Δημόσιο, όπως και σε αποκεντρωμένες υπηρεσίες αυτού ή σε όργανα της τοπικής αρχής⁴⁹.

Αυτονόητο είναι ότι το κράτος ευθύνεται για πράξεις των δημοσίων υπαλλήλων και καταλογίζεται η πράξη όταν η συμπεριφορά των υπαλλήλων δημιουργούν στους αποδέκτες τους την εντύπωση ότι πρόκειται για επίσημες κρατικές θέσεις⁵⁰.

Στην προσπάθεια να καθορίσει ποιο όργανο ευθύνεται για τη ζημία, το Δικαστήριο εξετάζει ποιο όργανο είχε την αποφασιστική εξουσία σε σχέση με την ζημιογόνα πράξη. Εάν το κρατικό όργανο έδρασε αυτόνομα ασκώντας τη διακριτική ευχέρεια που του δινόταν κατά τρόπο αντίθετο με τις διατάξεις του ενωσιακού δικαίου, η αγωγή αποζημίωσης πρέπει να στραφεί κατά του κράτους μέλους⁵¹. Αντίθετα αν οι εθνικές αρχές δεν έκαναν τίποτα άλλο παρά να εφαρμόσουν πιστά το ενωσιακό δίκαιο χωρίς να έχουν καμία διακριτική ευχέρεια, τότε η αγωγή αποζημίωσης πρέπει να απευθύνεται απευθείας κατά του ενωσιακού οργάνου που υιοθέτησε την παράνομη πράξη^{52,53}.

⁴⁷ Το ΔΕΕ πάντως, δεν αναγνώρισε, στο στάδιο αυτό, τη γένεση ευθύνης των κρατών μελών από παραβιάσεις της ενωσιακής νομοθεσίας, που προκλήθηκαν από δικαστήρια και άλλων, πλην της ανώτατης, βαθμίδων δικαιοδοσίας.

⁴⁸ Η υπόθεση αφορούσε την κατανομή της ευθύνης μεταξύ ομοσπονδιακού κράτους και ομόσπονδων κρατών. Βλ. ΔΕΕ, υπ. C-302/97, Klaus Konle v. Austria.

⁴⁹ Βλ. ΔΕΕ, υπ. C-424/97, Salomone Haim κατά Νορβηγίας.

⁵⁰ Βλ. ΔΕΕ, υπ. C-470/03, AGM-COS.MET κατά της Φινλανδίας και του Tarmo Lehtinen.

⁵¹ Βλ. ΔΕΕ, υπ. C-97/91, Borelli and others v. Commission.

⁵² Βλ. ΔΕΕ, υπ. C-106-120/87, Asteris and others v. Commission.

⁵³ Υποστηρίζεται και η άποψη της κοινής ευθύνης όταν η προκληθείσα ζημία οφείλεται μεν σε πράξη εθνικού οργάνου η οποία, όμως θα μπορούσε να αποφευχθεί ή έστω να μειωθεί εάν τα ενωσιακά όργανα δεν εφάρμοζαν πλημμελώς την εξουσία ελέγχου που έχουν έναντι των εθνικών. Βλ. G.

3.2.2 Η έννοια της κατάφωρης παράβασης

Η παράβαση δεν αρκεί να προέρχεται από πράξη ή παράλειψη δημοσίου οργάνου αλλά πρέπει επιπλέον να είναι κατάφωρη. Η έννοια του κατάφωρου είναι ποιοτική και όχι ποσοτική, η οποία κρίνεται βάσει του ενωσιακού δικαίου⁵⁴.

Το Δικαστήριο εκτιμά την ύπαρξη του κατάφωρου πρωτίστως από το εύρος της διακριτικής ευχέρειας που καταλείπεται στο κράτος από τον ενωσιακό κανόνα. Όσο τα περιθώρια στενεύουν τόσο η ευθύνη του κράτους μέλους περιλαμβάνει τα χαρακτηριστικά του κατάφωρου.

Κατά συνέπεια η μη μεταφορά οδηγίας αποτελεί παράδειγμα κατάφωρης παραβίασης αφού στο κράτος μέλος δεν καταλείπεται κανένα περιθώριο διακριτικής ευχέρειας. Επίσης, και η εμπρόθεσμη μεταφορά οδηγίας στοιχειοθετεί κατάφωρη παραβίαση.

Το ΔΕΕ, στην προσπάθεια να διευκολύνει τον εθνικό δικαστή, διευκρίνισε ότι μεταξύ των στοιχείων, που πρέπει να εκτιμήσει για τον κατάφωρο χαρακτήρα της παράβασης, περιλαμβάνονται ιδίως, ο βαθμός σαφήνειας και ακρίβειας του παραβιασθέντος κανόνα, ο αυτοπροαίρετος χαρακτήρας της παραβίασεως, ο συγγνωστός ή ασύγγνωστος χαρακτήρας της νομικής πλάνης, η ενδεχόμενη διατύπωση γνώμης ενός κοινοτικού οργάνου, καθώς και η μη συμμόρφωση του συγκεκριμένου δικαστηρίου προς την υποχρέωση του να υποβάλει προδικαστικό ερώτημα δυνάμει του άρθρου 267 ΣΛΕΕ.

Εν πάση περιπτώσει, η παραβίαση του κοινοτικού δικαίου είναι κατάφωρη, όταν η σχετική απόφαση εκδόθηκε κατά προφανή αντίθεση προς τη σχετική νομολογία του Δικαστηρίου^{55,56}. Τα ανωτέρω στοιχεία είναι ενδεικτικά και προαιρετικά⁵⁷.

Anagnostaras, Not as unproblematic as you might think: the establishment of causation in governmental liability actions, E.L.Rev., 27, σελ. 667.

⁵⁴ Βλ. ΔΕΕ, υπ. C-140/97, Walter Rechberger, Renate Greindl, Hermann Hofmeister and Others v Republik Österreich.

⁵⁵ Βλ. ΔΕΕ, υπ. C-46/93, Brasserie du Pêcheur SA v Federal Republic of Germany, Συλλ. 1996. I - 1029.

⁵⁶ Βλ. ΔΕΕ υπ. C- 224/01, Köbler, Συλλ. 2003. I – 10239.

ΑΣΤΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ ΤΩΝ ΚΡΑΤΩΝ - ΜΕΛΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΡΑΒΙΑΣΗ ΤΟΥ ΕΝΩΣΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ - Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Το ΔΕΕ υιοθετεί αυστηρότερα κριτήρια για την κατάφαση της κατάφωρης παράβασης, όσον αφορά τα ανώτατα δικαστήρια που εκδικάζουν την υπόθεση σε τελευταίο βαθμό ελέγχου. Η ευθύνη του κράτους μέλους από απόφαση του ανωτάτου εθνικού δικαστηρίου θεμελιώνεται όταν αυτό αγνόησε προδήλως το εφαρμοστέο κατά την επίδικη διαφορά ενωσιακό δίκαιο και η απόφασή του εκδόθηκε κατά προφανή αντίθεση προς τη σχετική νομολογία του ΔΕΕ.

Η διαφοροποίηση αυτή ως προς τη δεύτερη προϋπόθεση στην περίπτωση αποφάσεων ανωτάτων δικαστηρίων δικαιολογείται, λαμβάνοντας υπόψη την πολύπλευρη ιδιαιτερότητα της δικαστικής λειτουργίας, αλλά και την επιθυμία του ΔΕΚ να μην διαταράξει το κλίμα συνεργασίας του με τα εθνικά δικαστήρια στο πλαίσιο του μηχανισμού των προδικαστικών παραπομπών κατά το άρθρο 267 ΣΛΕΕ, γεγονός που ενδεχομένως θα προκαλούσε διστακτικότητα των εθνικών δικαστών να υποβάλλουν στο Δικαστήριο προδικαστικά ερωτήματα⁵⁸.

Τέλος, με την απόφαση Bergaderm⁵⁹ το ΔΕΚ διευκρίνισε ότι, όταν το οικείο κράτος μέλος δεν διαθέτει παρά μόνο πολύ περιορισμένο, αν όχι ανύπαρκτο, περιθώριο εκτίμησης, η απλή παράβαση του κοινοτικού δικαίου μπορεί να αρκεί προς απόδειξη της ύπαρξης κατάφωρης παραβάσεως.

3.3 Η ΥΠΑΡΞΗ ΑΙΤΙΩΔΟΥΣ ΣΥΝΑΦΕΙΑΣ

Η τρίτη προϋπόθεση αναφέρεται στην ύπαρξη αιτιώδους συνάφειας μεταξύ της παράβασης και της ζημιάς που υπέστη ο ζημιωθείς.

Η προϋπόθεση αυτή κρίνεται από τον εθνικό δικαστή ανάλογα με τα πραγματικά περιστατικά της κάθε υπόθεσης και τη νομοθετική και νομολογιακή αντίληψη κάθε χώρας, στηριζόμενος στα ενωσιακά όμως κριτήρια και όχι στα εθνικά.

⁵⁷ Βλ. Δ. Παπαγιάννη, Ευρωπαϊκό Δίκαιο, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας, Δ' Έκδοση, Αθήνα - Κομοτηνή 2011, σελ. 388 και ΔΕΕ, υπ. C-63/01, Samuel Sidney Evans v. Secretary of State for Environment, Transport and the Regions and the Motor Insurer's Bureau όπου παρατηρείται αλλαγή της νομολογίας.

⁵⁸ Βλ. Α. Μεταξάς, Ευθύνη κράτους-μέλους λόγω παραβάσεων του κοινοτικού δικαίου καταλογιζομένων σε ανώτατα εθνικά δικαστήρια, ΕΔΔΔ, 2(2004), 442.

⁵⁹ Βλ. ΔΕΕ, υπ. C-352/98 Laboratoires pharmaceutiques Bergaderm SA and Jean-Jacques Goupil v Commission of the European Communities, Συλλ. 2000. I - 5291.

ΑΣΤΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ ΤΩΝ ΚΡΑΤΩΝ - ΜΕΛΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΡΑΒΙΑΣΗ ΤΟΥ ΕΝΩΣΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ - Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Επομένως για τη στοιχειοθέτηση της ευθύνης απαιτείται η ύπαρξη ζημίας του ιδιώτη και να υφίσταται αιτιώδης συνάφεια.

Όσον αφορά τη ζημία, το ΔΕΕ δεν έχει θέσει ιδιαίτερα κριτήρια και παραπέμπει στις κοινές γενικές αρχές του δικαίου των κρατών μελών. Γίνεται, όμως, δεκτό ότι η ζημία πρέπει να είναι μη συμβατικής φύσεως, πραγματική, χωρίς όμως και να αποκλείεται και αποζημίωση για ζημία επικείμενη και δυνάμενη να προβλεφθεί με επαρκή βεβαιότητα.

Αιτιώδης δε συνάφεια υπάρχει, όταν η πράξη ή παράληψη του κράτους μέλους ήταν, κατά τα διδάγματα της κοινής πείρας, ικανή και μπορούσε αντικειμενικά να επιφέρει, κατά τη συνηθισμένη και κανονική πορεία των πραγμάτων, το επιζήμιο αποτέλεσμα.

Μάλιστα, η αιτιώδης αυτή συνάφεια θα πρέπει να είναι άμεση⁶⁰, διευκρινίζοντας ότι η αμεσότητα έχει σκοπό να διασφαλίσει ότι δεν θα οφείλεται αποζημίωση για κάθε δυσμενή συνέπεια.

Η αιτιώδης συνάφεια, αυτή, κρίνεται από τον εθνικό δικαστή αλλά δεν έλειψαν περιπτώσεις όπου το ΔΕΕ, έκρινε ότι είχε στη διάθεσή του όλα τα αναγκαία στοιχεία για να εκτιμήσει τα πραγματικά περιστατικά, προχωρώντας το ίδιο στην εξέταση του στοιχείου αυτού.

Τέτοια περίπτωση αποτέλεσε η υπόθεση Brinkman⁶¹, όπου παρά τη θεμελίωση μιας κατάφωρης παραβίασης του ενωσιακού δικαίου, λόγω της μη ενσωμάτωσης της οδηγίας από τον Δανό νομοθέτη, το ΔΕΕ δέχθηκε ότι δεν υφίστατο αιτιώδης συνάφεια καθ' ότι οι δανέζικες διοικητικές αρχές, έσπευσαν να προσδώσουν άμεσο αποτέλεσμα, έστω και κατά εσφαλμένο τρόπο, στις διατάξεις της, εφαρμόζοντας τις στην πράξη. Σε μια τέτοια περίπτωση, που ο ιδιώτης υπέστη ζημία θα πρέπει να καταλογίζεται στις εθνικές διοικητικές αρχές και όχι στον νομοθέτη που δεν ενσωμάτωσε την οδηγία στο δίκαιο.

Το ΔΕΕ προχώρησε ακόμα περισσότερο υποστηρίζοντας ότι ο ίδιος ο ιδιώτης αν δεν θέλει να επιβαρυνθεί την ζημία, οφείλει να δείξει την δέουσα επιμέλεια, ώστε να την αποφύγει ή να περιορίσει την έκτασή της, ιδίως χρησιμοποιώντας έγκαιρα όλα τα μέσα παροχής έννομης προστασίας που έχει στη διάθεσή του. Αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι στον ιδιώτη θα

---

⁶⁰ Βλ. ΔΕΕ, υπ. C-46/93, Brasserie du Pêcheur SA v Federal Republic of Germany, Συλλ. 1996. I - 1029.

⁶¹ Βλ. ΔΕΕ, υπ. C-319/96. Brinkmann Tabakfabriken GmbH v Skatteministeriet, Συλλ. 1998, I-0525.5

ΑΣΤΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ ΤΩΝ ΚΡΑΤΩΝ - ΜΕΛΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΡΑΒΙΑΣΗ ΤΟΥ ΕΝΩΣΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ - Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

προστίθεται ένα δυσβάσταχτο δικονομικό βάρος που να έγκειται στην προηγούμενη συστηματική εξάντληση των ενδίκων βοηθημάτων.

Η απόφαση αυτή αναδεικνύει τη σημασία που έχει για την ασφάλεια δικαίου η προσήκουσα ενσωμάτωση των οδηγιών στο εσωτερικό δίκαιο των κρατών μελών.

---

4. ΕΚΤΑΣΗ ΤΗΣ ΑΠΟΖΗΜΙΩΣΗΣ

Ως προς την έκταση της αποζημίωσης το ΔΕΕ δέχθηκε ότι, ελλείψει σχετικών ενωσιακών διατάξεων, η θέσπιση κριτηρίων καθορισμού της έκτασης αποζημίωσης εναπόκειται στην εσωτερική έννομη τάξη κάθε κράτους μέλους. Το ΔΕΕ τόνισε^{62,63} ότι τα εθνικά κριτήρια δεν μπορούν να είναι λιγότερο ευνοϊκά από εκείνα που αφορούν παρόμοιες απαιτήσεις στηριζόμενες στο εσωτερικό δίκαιο, ούτε μπορούν να είναι τέτοια ώστε να καθιστούν πρακτικώς αδύνατη εξαιρετικώς δυσχερή την αποζημίωση.

Στα κράτη μέλη εναπόκειται επομένως να παράσχουν στους ενδιαφερόμενους τη δυνατότητα επίκλησης της αρχής της ευθύνης του Δημοσίου λόγω παράβασης του κοινοτικού δικαίου θέτοντας στη διάθεσή τους το κατάλληλο ένδικο βοήθημα.

Σε κάθε περίπτωση δεν επιτρέπεται να αίρεται η δυνατότητα πρακτικής υλοποίησης της αρχής από τυχόν δυσχέρεια καθορισμού δικαιοδοτικού οργάνου αρμόδιου να επιλαμβάνεται διαφορών σχετικών με την αποκατάσταση ζημιών που προκαλούνται από παραβάσεις του κοινοτικού δικαίου ή από τυχόν έλλειψη αρμοδίου δικαστηρίου να εκδικάσει τις σχετικές αγωγές αποζημίωσης⁶⁴.

Βέβαια, το πότε οι εθνικοί κανόνες είναι ευνοϊκότεροι κρίνεται ad hoc από τα εθνικά δικαστήρια και ανάλογα με το εθνικό καθεστώς ευθύνης του κάθε κράτους μέλους.

Η αγωγή αποζημίωσης ασκείται ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων, την οποία οφείλουν να αποδεχθούν, ακόμη και εάν το εθνικό δίκαιο δεν αναγνωρίζει ένα τέτοιου είδους ένδικο βοήθημα και σε συνδυασμό με το άρθρο 267 ΣΛΕΕ για την εξέταση της παράβασης.

Το ΔΕΕ έχει θέσει κριτήρια και στοιχεία που πρέπει να λαμβάνει υπόψη ο εθνικός δικαστής στο σχηματισμό της κρίσης του, αναγνωρίζοντας ταυτόχρονα και ότι τα παραπάνω θέματα επαφίενται στην κρίση του εθνικού δικαστή.

---

⁶² Βλ. ΔΕΕ, υπ. C-46/93, Brasserie du Pêcheur SA v Federal Republic of Germany, Συλλ. 1996. I - 1029.

⁶³ Βλ. ΔΕΕ υπ. C- 224/01, Köbler, Συλλ. 2003. I – 10239.

⁶⁴ Βλ. Α. Μεταξάς, Ευθύνη κράτους-μέλους λόγω παραβάσεων του κοινοτικού δικαίου καταλογιζομένων σε ανώτατα εθνικά δικαστήρια, ΕΔΔΔ, 2(2004), 429.

ΑΣΤΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ ΤΩΝ ΚΡΑΤΩΝ - ΜΕΛΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΡΑΒΙΑΣΗ ΤΟΥ ΕΝΩΣΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ - Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Επίσης σχετικά με την έκταση και το ύψος της αποζημίωσης, το ΔΕΕ⁶⁵ έχει δεχτεί ότι, ελλείψει σχετικών κοινοτικών διατάξεων, η θέσπιση κριτηρίων καθορισμού της έκτασης της αποζημίωσης εναπόκειται στην εσωτερική έννομη τάξη κάθε κράτους μέλους, διαμορφώνοντας το ελάχιστο περιεχόμενο της αποζημίωσης.

Η αποζημίωση πρέπει να είναι ανάλογη της ζημίας⁶⁶ χωρίς μάλιστα να αποκλείεται το γεγονός να μειωθεί, λόγω συνδρομής συντρέχοντος πταίσματος του ενάγοντα ιδιώτη σε περιπτώσεις κατά τις οποίες ο ζημιωθείς δεν κατέβαλε τη δέουσα επιμέλεια ώστε να αποφύγει τη ζημία ή να περιορίσει την έκτασή της και ιδίως αν χρησιμοποίησε εγκαίρως όλα τα μέσα παροχής έννομης προστασίας⁶⁷. Το ΔΕΕ δέχθηκε επιπλέον, την αποκατάσταση της ζημίας που είχε επέλθει πριν από την δημοσίευση της απόφασης του Δικαστηρίου που αναγνωρίζει την παραβίαση καθώς και τη δυνατότητα αποζημίωσης για τα διαφυγόντα κέρδη. Επίσης, ως απαραίτητο συστατικό στοιχείο της αποκατάστασης της ζημίας πρέπει να νοείται και η επιδίκαση τόκων⁶⁸.

Επιπλέον ένα κράτος μέλος μπορεί, στο πλαίσιο της αποκαταστάσεως της ζημίας που έχουν υποστεί οι ιδιώτες λόγω της εκπρόθεσμης μεταφοράς της οδηγίας, να εφαρμόσει αναδρομικά στην περίπτωσή τους τα εκτελεστικά μέτρα που θέσπισε εκπρόθεσμα, περιλαμβανομένων των κανόνων περί απαγορεύσεως της σωρεύσεως ή των άλλων περιορισμών της υποχρεώσεως του οργανισμού εγγυήσεως προς πληρωμή, υπό τον όρον ότι η οδηγία έχει μεταφερθεί προσηκόντως στο εσωτερικό δίκαιο. Εντούτοις, στο εθνικό δικαστήριο εναπόκειται να μεριμνά ώστε η αποκατάσταση της ζημίας να είναι η προσήκουσα. Η πλήρης, νομότυπη και αναδρομική εφαρμογή των μέτρων εκτελέσεως της οδηγίας αρκεί κατά κανόνα προς τούτο, εκτός αν οι ζημιωθέντες αποδείξουν ότι έχουν υποστεί επιπλέον ζημίες λόγω

⁶⁵ Βλ. ΔΕΕ, υπ. C-46/93, Brasserie du Pêcheur SA v Federal Republic of Germany, Συλλ. 1996. I – 1029.

⁶⁶ Βλ. ΔΕΕ, υπ. C-46/93, Brasserie du Pêcheur SA v Federal Republic of Germany, Συλλ. 1996. I – 1029.

⁶⁷ Ο.π.

⁶⁸ Βλ. ΔΕΕ, υπ. C-271/91, M. Helen Marshall v Southampton and South-West Hampshire Area Health Authority, Συλλ. 1993, I - 4367.

ΑΣΤΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ ΤΩΝ ΚΡΑΤΩΝ - ΜΕΛΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΡΑΒΙΑΣΗ ΤΟΥ ΕΝΩΣΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ - Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

του ότι δεν τους δόθηκαν σε εύθετο χρόνο τα χρηματικά οφέλη που εγγυάται η οδηγία, ζημίες για τις οποίες πρέπει συνεπώς να καταβληθεί επίσης αποζημίωση⁶⁹.

Επομένως σαφής επιδίωξη του ΔΕΕ είναι η ουσιαστική αποκατάσταση της ζημίας του ιδιώτη και όχι απλά η αποκατάσταση μόνο της χρηματικής του ζημίας.

Τέλος, το ΔΕΕ αναγνώρισε ότι εναπόκειται στην έννομη τάξη κάθε κράτους μέλους να προσδιορίσει το δικαστήριο που είναι αρμόδιο να αποφανθεί επί διαφορών στο πλαίσιο των οποίων διακυβεύονται ατομικά δικαιώματα απορρέοντα από την ενωσιακή έννομη τάξη στα κράτη μέλη⁷⁰.

Λόγω της φύσης και της ιδιομορφίας της απαίτησης προς αποκατάσταση της ζημίας που υφίστανται οι ιδιώτες λόγω παραβίασης του ενωσιακού δικαίου από τα κράτη μέλη, πρέπει να γίνεται δεκτό ότι η εφαρμογή των σχετικών εθνικών διατάξεων νοείται μόνο συμπληρωματικά μ' αυτές του κοινοτικού δικαίου και μόνο για να διασφαλιστεί η προστασία των ενωσιακών δικαιωμάτων.

Γι αυτό το λόγο κάνουν χρήση του άρθρου 267 ΣΛΕΕ και υποβάλλουν προδικαστική παραπομπή στο ΔΕΕ, προς αυθεντική ερμηνεία και άρση όλων των αμφιβολιών από τη θεμελίωση αστικής ευθύνης του Δημοσίου.

---

⁶⁹ Βλ. ΔΕΕ, υπ. C-94/95, Danila Bonifaci κ.λπ. και υπ. C-95/95 Wanda Berto κ.λπ. κατά Istituto nazionale della previdenza sociale (INPS), Συλλ. 1997, I - 3969.

⁷⁰ Βλ. ΔΕΕ, υπ. C-94/95, Piercarlo Bozzetti v Invernizzi SpA and Ministero del Tesoro, Συλλ. 1985, I - 831.

---

5. Η ΑΣΤΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ

5.1 ΓΕΝΙΚΑ

Με τον όρο αστική ευθύνη της ελληνικής δημόσιας διοίκησης νοείται η ευθύνη του κράτους, των Οργανισμών Τοπικής Αυτοδιοίκησης και των λοιπών νομικών προσώπων δημοσίου δίκαιου να αποζημιώσουν τρίτα πρόσωπα, τα οποία υπέστησαν ζημία μία από παράνομες πράξεις ή παραλείψεις, οι οποίες καταλογίζονται σε όργανα, που υπάγονται στους ανωτέρω φορείς.

Συνταγματικό θεμέλιο της ευθύνης της δημόσιας διοίκησης αποτελεί το άρθρο 4 παρ. 5 του Συντάγματος του 1975/86/01/08 σύμφωνα με το οποίο, όταν από παράνομες πράξεις ή παραλείψεις οργάνων του κράτους προκαλούνται στους ιδιώτες ζημιές, αυτές συνιστούν ειδικά δημόσια βάρη και δημιουργούν δυσμενή κατάσταση και άνιση επιβάρυνση αυτών, που ζημιώθηκαν σε σχέση με τους λοιπούς διοικούμενους. Συνεπώς, η αναγνώριση της ζημιογόνου δράσης, της ζημίας και η επιδίκαση υπέρ του ζημιωθέντος αποζημίωσης, από τα έσοδα του Δημοσίου επιφέρει την εξισορρόπηση της άνισης επιβάρυνσης και εξυπηρετεί την προαναφερθείσα συνταγματική αρχή.

Επίσης, το άρθρο 20 παρ. του Συντάγματος, δεδομένου ότι περιεχόμενο της δικαστικής προστασίας είναι και η αποκατάσταση της ζημίας, που το πρόσωπο αυτό έχει υποστεί από τη διατάραξη.

Η αστική ευθύνη του ελληνικού δημοσίου ρυθμίζεται από τα άρθρα 104 έως 106 του Εισαγωγικού Νόμου του Αστικού Κώδικα (ΕισΝΑΚ) σε συνδυασμό με το άρθρο 71 παρ. 1, του Κώδικα Διοικητικής Δικονομίας καλύπτοντας όλες τις μορφές των αγωγών, μεταξύ των οποίων και η αποζημιωτική αγωγή, που είναι δυνατόν να ασκηθούν κατά του Δημοσίου.

5.2 ΟΙ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΕΥΘΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ

Οι προϋποθέσεις θεμελίωσης της ευθύνης είναι οι κάτωθι:

α) πράξη ή παράλειψη οργάνου κατά την άσκηση της δημόσιας εξουσίας που του έχει ανατεθεί. Η πράξη μπορεί να είναι ατομική διοικητική, δυσμενής ή επωφελής για το διοικούμενο ή και επωφελής για το διοικούμενο αλλά ζημιολόγος για τρίτο πρόσωπο. Επίσης μπορεί να είναι κανονιστική πράξη, η οποία δεν απαιτεί την έκδοση ατομικών πράξεων ή αντίκειται σε διατάξεις υπερνομοθετικής ισχύος ή κυβερνητική πράξη. Ευθύνη μπορεί να θεμελιωθεί και από μη εκτελεστή πράξη αλλά και υλική ενέργεια. Στην έννοια της παράλειψης εμπίπτει η παράλειψη έκδοσης ατομικής ή κανονιστικής διοικητικής πράξης, όταν επιβάλλεται από τη νομοθεσία όπως και από παράλειψη υλικής ενέργειας.

β) πράξη ή παράλειψη, η οποία να προέρχεται από όργανο του κράτους ή άλλου νομικού προσώπου δημοσίου δικαίου. Ως όργανο του Δημοσίου θα πρέπει να εννοούνται τα φυσικά πρόσωπα, όταν ενεργούν ατομικά ή συλλογικά, μέσα στο πλαίσιο της νόμιμης αρμοδιότητας που διαθέτουν, η οποία αντιστοιχεί στην άσκηση δημόσιας εξουσίας, εφόσον αυτά συνδέονται με το κράτος με οργανική σχέση.

Ζήτημα τίθεται εάν εμπίπτουν τα όργανα της νομοθετικής και της δικαστικής εξουσίας, και κατά συνέπεια αν μπορεί να γεννηθεί αξίωση αποζημίωσης από παράνομο νόμο ή παράνομη δικαστική ενέργεια.

Κατά την παλαιότερη θέση της θεωρίας και της νομολογίας ήταν αδιανόητη η ευθύνη από πράξη του νομοθέτη, καθώς έλειπε το στοιχείο της παρανομίας, άποψη η οποία άλλαξε μετά τη θεμελιώδη απόφαση Francovich του ΔΕΕ, στοιχειοθετώντας και την ευθύνη του εθνικού νομοθέτη, εφόσον οι κανόνες, που θεσπίστηκαν, έρχονται σε αντίθεση με διεθνείς συμβάσεις και υπερκείμενους κανόνες δικαίου.

Τα ελληνικά δικαστήρια, παρότι, είχαν υιοθετήσει την άποψη ότι ο νομοθέτης δεν μπορεί να αδικεί, μόνο μετά τη διδασκαλία των Στασινόπουλου και Δεγλερή, αναγνώρισαν αστική ευθύνη του Ελληνικού Δημοσίου και της νομοθετικής εξουσίας από άσκηση νομοθετικού έργου ή την παράλειψη άσκησης αυτού, όταν υπάρχει παραβίαση συνταγματικών αρχών ή από θέσπιση τυπικού νόμου που αντίκειται σε

ΑΣΤΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ ΤΩΝ ΚΡΑΤΩΝ - ΜΕΛΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΡΑΒΙΑΣΗ ΤΟΥ ΕΝΩΣΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ - Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

υπέρτερης ισχύος διατάξεις, μεταξύ των οποίων και εκείνες του ενωσιακού δικαίου^{71,72}.

Έτσι, το Συμβούλιο της Επικρατείας με την 3587/1997⁷³ απόφασή του, κρίνοντας επί αγωγής έλληνα αστυνομικού για την καταβολή στεγαστικού επιδόματος, που ο νομοθέτης θέσπισε μόνο για τους στρατιωτικούς, διακήρυξε ότι, αν και τα δικαστήρια δεν δύνανται να ελέγχουν το ουσιαστικό περιεχόμενο νόμου, διότι ο νομοθέτης ή η κανονιστικώς δρώσα διοίκηση έχουν τη δυνατότητα να ρυθμίζουν κατά τρόπο ενιαίο ή διάφορο τις ποικίλες προσωπικές ή πραγματικές καταστάσεις ή σχέσεις, αφού λάβουν υπόψη τις υφιστάμενες κοινωνικές, οικονομικές, επαγγελματικές ή άλλες συνθήκες, έχουν όμως, υποχρέωση να ελέγχουν τα όρια των επιλογών του νομοθέτη, ώστε να μην παραβιάζονται διατάξεις και αρχές, που πηγάζουν από το Σύνταγμα ή άλλες υπέρτερης τυπικής ισχύος διατάξεις.

Άλλωστε, λόγω της διαρκούς αύξησης των περιπτώσεων που το νομοθετικό έργο του κράτους παράγεται από διοικητικά όργανα θα αποτελούσε σαφές έλλειμμα αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας των ιδιωτών έναντι των κρατικών οργάνων και προσβολή της αρχής του κράτους δικαίου η αναγνώριση θεμελίωσης αστικής ευθύνης του δημοσίου μόνο σε πράξεις της εκτελεστικής εξουσίας.

Ειδικά για το ζήτημα της ευθύνης των δικαστικών οργάνων, αν και από τη διατύπωση του άρθρου 105 ΕισΝΑΚ ουδόλως αποκλείεται η θεμελίωση αστικής ευθύνης του ελληνικού δημοσίου σε πράξεις και παραλείψεις των οργάνων της δικαστικής λειτουργίας, τόσο η θεωρία, όσο και η νομολογία των δικαστηρίων μας κράτησαν αρνητική στάση στο ζήτημα. Ευθύνη των δικαστικών οργάνων μπορεί να στοιχειοθετηθεί από παράνομες ενέργειες αναγόμενες στη διοίκηση της δικαιοσύνης,

---

⁷¹ Βλ. ΔιοικΕφΑθ 2174/1991 ΕΔΔΔ 1991.618, ΟλΑΠ 13/1992.

⁷² Βλ. ΣτΕ 909/2007, “... ευθύνη του Δημοσίου κατ’ άρθρο 105 του Εισαγωγικού Νόμου του Αστικού Κώδικος δεν γεννάται από την ψήφιση και κύρωση νόμου από τα αρμόδια όργανα της Πολιτείας καθώς και από την παράλειψη των οργάνων αυτών να νομοθετήσουν, πλην εάν ο νόμος ή η παράλειψη της νομοθετήσεως ευρίσκονται σε αντίθεση προς υπερκείμενους κανόνες δικαίου, όπως είναι οι διατάξεις του Συντάγματος και οι διατάξεις των διεθνών συμβάσεων, οι οποίες από της επικυρώσεως τους διά νόμου υπερισχύουν, κατ’ άρθρο 28 του Συντάγματος, των απλών νόμων...”.

⁷³ Βλ. ΣτΕ 356/1966, 276/1986. ΔιοικΕφΑθ 4145/1993 και και ΔιοικΠρωτΑθ 2363/2001.

ΑΣΤΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ ΤΩΝ ΚΡΑΤΩΝ - ΜΕΛΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΡΑΒΙΑΣΗ ΤΟΥ ΕΝΩΣΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ - Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

περάν των ρυθμιζόμενων περιπτώσεων, μετά από άσκηση αγωγών κακοδικίας ή λόγω άδικης καταδίκης ή προφυλάκισης, αν και η νομολογία την αρνείται^{74,75}.

Ενόψει της αναφοράς των αντίθετων επιχειρημάτων του ΔΕΕ και της επαρκούς θεμελίωσης αυτών καθώς και της σαφούς θέσης του, επί του θέματος με την απόφαση Köbler, το Διοικητικό Πρωτοδικείο Θεσσαλονίκης⁷⁶ απέρριψε αγωγή αποζημίωσης λόγω παράνομης, κατά τους ισχυρισμούς του ενάγοντα, πράξης Ειδικού Εφέτη – Ανακριτή, με την αιτιολογία ότι ο δικαστής δεν είναι όργανο του Δημοσίου, υπό την έννοια του άρθρου 105 ΕισΝΑΚ, αλλά ανεξάρτητη δικαστική αρχή και ως εκ τούτου, σε περίπτωση πλημμελούς άσκησης των καθηκόντων του, δεν χωρεί η άσκηση αγωγής αποζημίωσης, αλλά αγωγή κακοδικίας.

Ομοίως, το Διοικητικό Εφετείο Αθήνας⁷⁷ έκρινε ότι οι ειδικές διατάξεις των άρθρων 533 - 545 ΚΠοινΔικ, με τις οποίες καθορίζονται οι προϋποθέσεις επιδίκασης αποζημίωσης εκείνων, που κρατήθηκαν σε σωφρονιστικά καταστήματα και ακολούθως, αθωώθηκαν, είναι ειδικές έναντι του άρθρου 105 ΕισΝΑΚ και κατισχύουν ως προς τις ουσιαστικές τους προϋποθέσεις.

Τη θέση αυτή υιοθέτησε και το ΣτΕ⁷⁸, το οποίο απέρριψε αγωγή αποζημίωσης κατά του ελληνικού δημοσίου για την αποκατάσταση υλικής και ηθικής βλάβης που

---

⁷⁴ Βλ. ΑΠ 256/1996, “...Συνεπώς, δεν ευθύνεται το Δημόσιο για τις πράξεις ή παραλείψεις των δικαστικών λειτουργών, που δρουν, ατομικώς ή συλλογικώς, κατά την εκτέλεση των καθηκόντων τους, διότι, ασκούντες αυτοί, δυνάμει του Συντάγματος, τη δικαστική εξουσία, που διακρίνεται των άλλων δύο εξουσιών, ήτοι της νομοθετικής και εκτελεστικής (άρθρα 26, 73 επ., του Συν/τος) και απολαύοντες λειτουργικής και προσωπικής ανεξαρτησίας (άρθρα 87,88, και 90 του Συν/τος), δεν έχουν καμία εξάρτηση από την εκτελεστική εξουσία, η οποία ως εκ τούτου δεν μπορεί να επεμβαίνει ρυθμιστικώς κατά την άσκηση των καθηκόντων τους, υποδεικνύουσα ή διαγράφουσα ποίαν απόφαση πρέπει να λάβουν σε κάθε υπόθεση, ανεξαρτήτως του αν οι αποφάσεις τους είναι καθαρώς δικαιοδοτικές ή αν αυτές λαμβάνονται επί διοικητικών θεμάτων...”.

⁷⁵ Η νομολογία αυτή του εθνικού δικαίου αντιτίθεται σαφώς στο ενωσιακό δίκαιο, αφού κατά τη νομολογία του ΔΕΕ αναγνωρίζεται ρητώς η δυνατότητα θεμελίωσης ευθύνης του Δημοσίου για ζημιές που προκαλούνται από αποφάσεις ανώτατων δικαστηρίων οι οποίες δεν υπόκεινται σε ένδικα μέσα.

⁷⁶ Βλ. ΔιοικΠρωτΘεσ 1458/2000.

⁷⁷ Βλ. ΔιοικΕφΑθ 4807/2001.

⁷⁸ Βλ. Σ.τ.Ε. 2474/2006, “... η αξίωση αποζημίωσης των αδικώς καταδικασθέντων ή στερηθέντων την ελευθερία τους, συνδεόμενη αρρήκτως με τη διαδικασία απονομής της ποινικής δικαιοσύνης,

ΑΣΤΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ ΤΩΝ ΚΡΑΤΩΝ - ΜΕΛΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΡΑΒΙΑΣΗ ΤΟΥ ΕΝΩΣΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ - Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

προήλθε, κατά τους ισχυρισμούς της ενάγουσας, από παράνομες πράξεις της δικαστικής λειτουργίας.

Επίσης, το Πρωτοδικείο Αθηνών⁷⁹, σε αντίθεση με τη νομολογία του ΔΕΕ, απορρίπτει ισχυρισμό του ενάγοντος σχετικά με τη θεμελίωση της υποχρέωσης προς αποζημίωση σε απόφαση του Σ.τ.Ε., που ερμήνευσε και εφάρμοσε εσφαλμένα οδηγία και έκρινε ως νόμιμη πράξη διοικητικού οργάνου, καίτοι είχε κριθεί από το ΔΕΕ ότι είχε εκδοθεί κατά παράβαση του ενωσιακού δικαίου.

Αντιθέτως, το Διοικητικό Πρωτοδικείο Ιωαννίνων⁸⁰, θεωρώντας ότι υποχρεούνται να συμμορφώνεται σε αποφάσεις του ΔΕΕ, με τις οποίες κρίθηκε το μη συμβατό ρύθμισης του εσωτερικού δικαίου προς το ενωσιακό, προχώρησε, στη χορήγηση αναστολής εκτέλεσης διοικητικής πράξης, που είχε εκδοθεί κατά παράβαση του ενωσιακού δικαίου, παρά το γεγονός ότι το δικαστήριο στερούνταν δικαιοδοσίας για την εκδίκαση της κύριας υπόθεσης.

Στο σκεπτικό της απόφασης αναφέρεται, μεταξύ άλλων, ότι τυχόν μη συμμόρφωση του δικαστηρίου στη νομολογία του ΔΕΕ θα μπορούσε να θεμελιώσει αστική ευθύνη του δημοσίου λόγω παραβίασης του ενωσιακού δικαίου. Όπως ήδη αναφέρθηκε, ουδόλως το ΔΕΕ διεκδικεί το ρόλο ιεραρχικώς ανώτερου των εθνικών δικαστηρίων οργάνου, αλλά η νομολογία του στοχεύει στην εναρμόνιση και την ομοιόμορφη εφαρμογή.

Σύμφωνα με το άρθρο 267 ΣΛΕΕ, κάθε δικαστήριο κράτους μέλους, ενώπιον του οποίου ανακύπτει ζήτημα επί της ερμηνείας των Συνθηκών ή επί του κύρους και της ερμηνείας των πράξεων των θεσμικών ή λοιπών οργάνων ή οργανισμών της Ένωσης, , σε εκκρεμή υπόθεση και του οποίου οι αποφάσεις δεν υπόκεινται σε ένδικα μέσα του

ρυθμίζεται ειδικώς... ως εκ τούτου η αξίωση αυτή δεν μπορεί να ικανοποιηθεί κατά τις περί αστικής ευθύνης του Δημοσίου ...”.

⁷⁹ Βλ. ΔοικΠρωτΑθ 17346/2008, “...δεν μπορεί να στοιχειοθετηθεί ευθύνη του Ελληνικού Δημοσίου προς αποζημίωση του ενάγοντος, καθόσον οι δικαστικοί λειτουργοί, κατά την άσκηση του δικαιοδοτικού τους έργου, δεν αποτελούν όργανα του Ελληνικού Δημοσίου, κατά την έννοια των διατάξεων του άρθρου 105 ΕισΝΑΚ, αλλά ανεξάρτητες δικαστικές αρχές...”.

⁸⁰ Βλ. ΔοικΠρωτΙωαν 131/2006, “...δεν μπορεί να στοιχειοθετηθεί ευθύνη του Ελληνικού Δημοσίου προς αποζημίωση του ενάγοντος, καθόσον οι δικαστικοί λειτουργοί, κατά την άσκηση του δικαιοδοτικού τους έργου, δεν αποτελούν όργανα του Ελληνικού Δημοσίου, κατά την έννοια των διατάξεων του άρθρου 105 ΕισΝΑΚ, αλλά ανεξάρτητες δικαστικές αρχές...”.

ΑΣΤΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ ΤΩΝ ΚΡΑΤΩΝ - ΜΕΛΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΡΑΒΙΑΣΗ ΤΟΥ ΕΝΩΣΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ - Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

εσωτερικού δικαίου, οφείλει, να παραπέμψει το ζήτημα στο ΔΕΕ για να αποφανθεί επ' αυτού.

Μετά την απόφαση Köbler τα ανώτατα δικαστήρια, υποβάλλουν με μεγαλύτερη συχνότητα προδικαστικά ερωτήματα στο ΔΕΕ. Μάλιστα, το Σ.τ.Ε.⁸¹, αναγνωρίζοντας εμμέσως ότι με προηγούμενες αποφάσεις του είχε προβεί σε εσφαλμένη ερμηνεία και εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου έκανε λόγο για τη δικαιολογημένη εμπιστοσύνη που δημιουργήθηκε στους συναλλασσόμενους τρίτους σχετικά με το συμβατό της διάταξης με το κοινοτικό δίκαιο.

Πρέπει πάντως, να τονισθεί ότι μόνη η παραβίαση της υποχρέωσης ανωτάτου δικαστηρίου να υποβάλει προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ δεν αρκεί για τη θεμελίωση αστικής ευθύνης του κράτους μέλους διότι, αφενός μεν είναι αμφίβολο αν η διάταξη του άρθρου 267 ΣυνθΕΚ θεσπίζει ατομικό και σαφώς προσδιορισμένο δικαίωμα, αφετέρου δε η παράλειψη υποβολής του ερωτήματος θα πρέπει να συνδέεται αιτιωδώς με την επελθούσα ζημία⁸².

γ) πράξη ή παράλειψη, η οποία πρέπει να είναι καταλογιστή στο δημόσιο ή στο νπ.δ.δ., αν δηλ. συντελέστηκε κατά την άσκηση των καθηκόντων του οργάνου για την εκπλήρωση των σκοπών, που επιδιώκει το νομικό πρόσωπο.

Με άλλα λόγια η ευθύνη προς αποζημίωση γεννάται όχι μόνο από πράξη παράλειψη, αλλά και από υλικές ενέργειες των οργάνων του Δημοσίου, εφόσον οι ενέργειες ή παραλείψεις αυτές συνάπτονται με την οργάνωση και λειτουργία των δημοσίων υπηρεσιών. Ευθύνη στοιχειοθετείται ακόμη και αν το όργανο ενήργησε κατά κατάχρηση των εντολών των προϊσταμένων του ούτε έχει σημασία αν ενήργησε κατά τη διάρκεια αδείας ή εκτός υπηρεσίας.

δ) πράξη ή παράλειψη ή υλική ενέργεια, η οποία να είναι παράνομη· να έρχεται δηλ. σε αντίθεση με κανόνα δικαίου, ο οποίος μπορεί να ανήκει σε οποιοδήποτε κλάδο του ελληνικού δικαίου και προστατεύει ορισμένο ατομικό δικαίωμα ή έννομο συμφέρον⁸³. Παρανομία στοιχειοθετεί και η παράβαση των γενικών αρχών του διοικητικού δικαίου όπως και η μη συμμόρφωση της διοίκησης με αποφάσεις

---

⁸¹ Βλ. Σ.τ.Ε. 808/2006.

⁸² Βλ. Α. Μεταξάς, Ευθύνη κράτους-μέλους λόγω παραβάσεων του κοινοτικού δικαίου καταλογιζομένων σε ανώτατα εθνικά δικαστήρια, ΕΔΔΔ, 2(2004), 442.

⁸³ Βλ. ΣτΕ 3214/2004, ΣτΕ 3587/1997.

ΑΣΤΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ ΤΩΝ ΚΡΑΤΩΝ - ΜΕΛΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΡΑΒΙΑΣΗ ΤΟΥ ΕΝΩΣΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ - Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

διοικητικού δικαστηρίου ή του ΔΕΕ ή του ΕΔΔΑ, όπως και η εκτέλεση από τα όργανα αντισυνταγματικών νομοθετικών πράξεων.

Ευθύνη προς αποζημίωση δεν στοιχειοθετείται αν το όργανο ενήργησε κατ' αυτόν τον τρόπο για την αντιμετώπιση καταστάσεων ανωτέρας βίας καθώς και στις περιπτώσεις που συναινεί ο ζημιωθείς, εκτός κι αν η συναίνεση ήταν αντίθετη στα χρηστά ήθη ή στη δημόσια τάξη ή προϊόν απειλής ή βίας.

Κατά την ελληνική νομολογία, ειδικότερη μορφή παρανομίας ικανή να στοιχειοθετήσει αστική ευθύνη του Δημοσίου υφίσταται όταν συντρέχει παράβαση κατ' ουσίαν διάταξη νόμου, όταν εφαρμόστηκε άλλος κανόνας δικαίου, όταν συντρέχει περίπτωση πλάνης περί τα πράγματα ή υπέρβαση των άκρων ορίων της διακριτικής ευχέρειας, όταν η διοίκηση παρέλειψε οφειλόμενη νόμιμη ενέργεια, όταν παραβιάσθηκε δεδουλευμένο δικαστικών αποφάσεων ή η υποχρέωση συμμόρφωσης της Διοίκησης στις αποφάσεις των δικαστηρίων, όταν συντρέχει περίπτωση κατάχρησης εξουσίας κλπ.

Με βάση τις διατάξεις του Ελληνικού Συντάγματος, αλλά και κατ' εφαρμογή της νομολογίας του ΔΕΕ, σύμφωνα με την οποία η αστική ευθύνη του κράτους μέλους λόγω παράβασης κοινοτικού κανόνα δικαίου μπορεί να στοιχειοθετηθεί και υπό λιγότερο περιοριστικές προϋποθέσεις του εθνικού δικαίου, προκύπτει ότι ο ενάγων ιδιώτης αρκεί να αποδείξει απλή παράβαση του ενωσιακού κανόνα δικαίου.

ε) η διοίκηση δεν ευθύνεται αν η πράξη ή παράλειψη έγινε κατά παράβαση διάταξης που υπάρχει για χάρη του γενικού συμφέροντος. Κατά την ερμηνεία των ελληνικών δικαστηρίων θεμελιώνεται ευθύνη εάν παράλληλα από τις διατάξεις είτε πηγάζουν και συγκεκριμένα δικαιώματα του διοικουμένου είτε γενικότερα αποβλέπει - ταυτόχρονα με την εξυπηρέτηση του δημοσίου συμφέροντος - στην προστασία του ζημιωθέντος ιδιώτη.

Η ευθύνη αίρεται μόνον στην περίπτωση που η γενεσιουργός της ζημίας πράξη ή παράλειψη έλαβε χώρα κατά παράβαση διατάξεως, η οποία έχει θεσπισθεί αποκλειστικώς χάριν του γενικού συμφέροντος, όχι δε και στην περίπτωση που η παραβιασθείσα διάταξη αποβλέπει, παράλληλα με την προστασία του γενικού

ΑΣΤΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ ΤΩΝ ΚΡΑΤΩΝ - ΜΕΛΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΡΑΒΙΑΣΗ ΤΟΥ ΕΝΩΣΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ - Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

συμφέροντος, και στην προστασία δικαιώματος ή συμφέροντος των κατ' ιδίαν προσώπων⁸⁴.

Η προϋπόθεση αυτή του εσωτερικού δικαίου της αποζημίωσης φαίνεται να ανταποκρίνεται πλήρως στις κρίσεις του ΔΕΕ.

Σημειώνεται ότι, για τον αποκλεισμό της ευθύνης του κράτους προς αποζημίωση, είναι αναγκαίο η παραβιασθείσα διάταξη να εξυπηρετεί αποκλειστικά το δημόσιο συμφέρον, λαμβανομένου υπόψη ότι, όταν μια διάταξη εξυπηρετεί το γενικό συμφέρον, δεν σημαίνει ότι αποκλείεται να εξυπηρετεί και το ιδιωτικό συμφέρον⁸⁵.

Τέλος, το Διοικητικό Πρωτοδικείο Πειραιά σε απόφαση του⁸⁶, απέρριψε αγωγή για την αποκατάσταση ζημίας καθώς έκρινε ότι το σχετικό Προεδρικό Διάταγμα είχε τεθεί αποκλειστικά χάριν του δημοσίου συμφέροντος, δηλαδή για την εξασφάλιση της σταθερότητας των διοικητικών καταστάσεων και όχι για την προστασία ιδιωτικών συμφερόντων.

στ) πρόκληση ζημίας, δηλ. βλάβης των εννόμων, υλικών και άυλων αγαθών του ιδιώτη. Η διοίκησης ευθύνεται τόσο για την περιουσιακή, θετική και αποθετική όσο και για τη μη περιουσιακή ζημία⁸⁷.

και ζ) πρέπει να υφίσταται αιτιώδης σύνδεσμος μεταξύ της πράξης ή της παράλειψης και της ζημίας, για την διαπίστωση της οποίας απαιτείται πλήρης απόδειξη⁸⁸, το βάρος δε απόδειξης της ύπαρξης σοβαρού σφάλματος φέρει ο ενάγων ιδιώτης. Για να θεμελιωθεί ευθύνη του δημοσίου απαιτείται να είναι αντικειμενικά εφικτή η πρόβλεψη ή η πιθανολόγηση της γενεσιουργού αιτίας του αποτελέσματος και το αποτέλεσμα αυτό να τελεί σε αιτιώδη συνάφεια προς πράξεις ή παραλείψεις του οργάνου. Πρόσφορη συνεπώς, αιτία υφίσταται, όταν κατά τα διδάγματα της

---

⁸⁴ Βλ. Σ.τ.Ε. 1686/2002, Σ.τ.Ε. 3624, 3625/2001, 2891/1999.

⁸⁵ Βλ. ΔΕΕ υπ. C-178/94, C-179/94, C-188/94, C-188/94, C-189/94 & C-190/94 Dillenkofer and others κατά Γερμανίας.

⁸⁶ Βλ. ΔιοικΠρωτΠειρ 811/2007.

⁸⁷ Αντίθετα, κατά τις διατάξεις του ενωσιακού δικαίου, η αποκατάσταση της ζημίας δεν επιτυγχάνεται αποκλειστικά μόνο μέσω χρηματικής αποζημίωσης, αλλά, όπως έχει υποστηριχθεί από το ΔΕΕ, για την προσήκουσα αποκατάσταση της ζημίας, αρκεί κατ αρχάς η πλήρης, νομότυπη και αναδρομική εφαρμογή της οδηγίας ενώ επικουρικά μόνο δύναται ο ιδιώτης να λάβει χρηματική αποζημίωση στην περίπτωση όπου υπέστη επιπρόσθετη ζημία.

⁸⁸ Βλ. ΣτΕ 289/1995.

ΑΣΤΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ ΤΩΝ ΚΡΑΤΩΝ - ΜΕΛΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΡΑΒΙΑΣΗ ΤΟΥ ΕΝΩΣΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ - Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

κοινής πείρας, η φερόμενη ως ζημιογόνος πράξη κατά τη συνήθη πορεία των πραγμάτων ήταν ικανή και μόνη της να επιφέρει το ζημιογόνο αποτέλεσμα⁸⁹, χωρίς να μεσολαβήσει έκτακτο και ασυνήθιστο περιστατικό⁹⁰. Όταν πρόκειται δε για αρνητικό διαφέρον (διαφυγόν κέρδος) δεν απαιτείται πλήρης απόδειξη, αλλά αρκεί η, κατά τη συνήθη πορεία των πραγμάτων, πιθανολόγηση της προσδοκίας του κέρδους⁹¹. Αν και στις δικαστικές αποφάσεις των ελληνικών δικαστηρίων δεν γίνεται λόγος για κατάφωρη ή πρόδηλη παρανομία των οργάνων του κράτους, κατά τον έλεγχο της συνδρομής των προϋποθέσεων αστικής ευθύνης του κράτους φαίνεται ότι ελέγχεται αν η κρίσιμη παρανομία είναι σοβαρή, δηλαδή μπορούσε, από μόνη της και χωρίς τη συνδρομή λοιπών περιστάσεων, να επιφέρει την επελθούσα ζημία.

Η αστική ευθύνη της δημόσιας διοίκησης είναι αντικειμενική, το οποίο αποτελεί κοινό στοιχείο με το ενωσιακό δίκαιο. Για τη θεμελίωση της ευθύνης αυτής δεν απαιτείται η επίκληση υπαιτιότητας ως στοιχείο της νομικής βάσης του ενδίκου βοηθήματος με το οποίο επιδιώκεται η αποζημίωση. Ο αντικειμενικός χαρακτήρας της ευθύνης αυτής συντελεί αναμφισβήτητα στην πληρέστερη προστασία των ιδιωτών που βλάπτονται τα δικαιώματά τους από πράξεις, παραλείψεις ή υλικές ενέργειες των κρατικών οργάνων.

Ουσιώδης διαφορά κατά τη ρύθμιση της αρχής της αστικής ευθύνης κατά το ελληνικό και το ενωσιακό δίκαιο αποτελεί το υπόχρεο προς καταβολή της αποζημίωσης πρόσωπο. Κατά το ενωσιακό δίκαιο υπόχρεο να καταβάλλει την αποζημίωση είναι πάντα το κράτος, το οποίο, όπως έχει ήδη τονιστεί, δεν μπορεί να προβάλλει την εσωτερική κατανομή των αρμοδιοτήτων μεταξύ των οργάνων του για να διαφύγει της ευθύνης του. Αντίθετα, κατά τους κανόνες του ελληνικού δημοσίου δικαίου, η αποζημίωση καταβάλλεται από το εκάστοτε παρανομούν όργανο.

⁸⁹ Βλ. ΣτΕ 1893/2000, ΑΠ 913/1988.

⁹⁰ Βλ. ΣτΕ 2763/1999, 1963/1998.

⁹¹ Βλ. ΣτΕ 4913/1998, 289/1995.

---

6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΣΚΕΨΕΙΣ

Μολονότι η προβληματική περί αστικής ευθύνης των κρατών μελών για παραβάσεις του ενωσιακού δικαίου διαμορφώθηκε σε ενωσιακό επίπεδο σχετικά πρόσφατα, η δυναμική που απέκτησε από πολύ νωρίς είναι αξιοσημείωτη.

Η νομολογιακή εξέλιξη της αρχής της αστικής ευθύνης των κρατών μελών για παράβαση του ενωσιακού δικαίου, αποτελεί ένα ακόμα ορόσημο στην καθιέρωση των διακριτών εκείνων αρχών, συνταγματικής περιωπής, που χαρακτηρίζουν την ενωσιακή έννομη τάξη. Ελλείψει ρητών διατάξεων το ΔΕΕ κατόρθωσε να διαμορφώσει σταδιακά ένα λειτουργικό σύστημα αστικής ευθύνης, αντλώντας στοιχεία από το διεθνές, το ενωσιακό και το εθνικό νομικό περιβάλλον, ιδρύοντας ένα κοινό δίκαιο για όλα τα κράτη μέλη και για την ίδια την Ένωση αναφορικά με τη δικαστική προστασία των ιδιωτών απέναντι στη δημόσια εξουσία.

Το ΔΕΕ κατάφερε με πολύ προσπάθεια να διαμορφώσει με αρκετή λεπτομέρεια το περιεχόμενο της αρχής, επιδιώκοντας μ' αυτόν τον τρόπο να καλύψει το κενό μεταξύ της αποτελεσματικότητας του ενωσιακού δικαίου και της ικανοποίησης των δικαιωμάτων των ιδιωτών που πλήττονται από την παράνομη συμπεριφορά των κρατών μελών.

Το γεγονός αυτό ανέδειξε την εμβληματική θέση που κατέχει η νομολογιακή αρχή της αστικής ευθύνης για παραβάσεις του ενωσιακού δικαίου και αποδεικνύει ότι ο λύσεις που προκρίθηκαν από το ΔΕΕ ήταν και παραμένουν λειτουργικές και έχουν γίνει αποδεκτές στις έννομες τάξεις των κρατών μελών.

Πρέπει να τονίσουμε ότι η αποτελεσματικότητα, όμως, ως προς την ένταξη και την αφομοίωση από τα εθνικά δικαστήρια της, νομολογιακής προέλευσης, αρχής της αστικής ευθύνης των κρατών μελών, κρίνεται για άλλα κράτη επιτυχημένη και για άλλα λιγότερο επιτυχημένη, γεγονός που οφείλεται σε διάφορους παράγοντες που συνδέονται είτε με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του εθνικού καθεστώτος περί ευθύνης του Δημοσίου είτε ακόμη, και με πολιτικούς λόγους που σχετίζονται με τη στάση κάθε κράτους μέλους απέναντι στην ενοποιητική διαδικασία.

---

7. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ι) ΕΛΛΗΝΙΚΗ

1. Π. Δαγτόγλου, Ευρωπαϊκό Κοινοτικό Δίκαιο, τ. 1, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας, Β' Έκδοση, Αθήνα - Κομοτηνή 1985
2. Γ. Καλαβρός – Θ. Γεωργόπουλος, Το Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Ουσιαστικό Δίκαιο, Τ. ΙΙ, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2010.
3. Π. Κανελλόπουλος, Το Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας, Ε' Έκδοση, Αθήνα - Κομοτηνή 2010.
4. Δ. Κόρσος, Διοικητικό Δίκαιο, Γενικό Μέρος, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας, Γ' Έκδοση, Αθήνα - Κομοτηνή 2005.
5. Α. Μαρκαντωνάτου - Σκαλτσά, Γενικές Αρχές στη Νομολογία του ΣτΕ και του ΔΕΚ, Εκδόσεις Σάκκουλας, Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2007.
6. Α. Μεταξάς, Ευθύνη κράτους-μέλους λόγω παραβάσεων του κοινοτικού δικαίου καταλογιζομένων σε ανώτατα εθνικά δικαστήρια, ΕΔΔΔ, 2004.
7. Ν. Μούσης, Ευρωπαϊκή Ένωση, Δίκαιο, Οικονομία, Πολιτική, ΙΓ' Έκδοση, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 2011.
8. Δ. Παπαγιάννης, Ευρωπαϊκό Δίκαιο, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας, Δ' Έκδοση, Αθήνα - Κομοτηνή 2011.
9. Π. Παυλόπουλος, Η αστική ευθύνη του Δημοσίου, Τ. Ι και ΙΙ, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα - Κομοτηνή 1989.
10. Α. Πλιάκος, Το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2012.
11. Ν. Σκανδάμης, Ευρωπαϊκό Δίκαιο και στοιχεία Ελληνικού Δικαίου Προσαρμογής, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα - Κομοτηνή 1994.
12. Κ. Στεφάνου - Μ. Τσινισιζέλης - Αρ. Φατούρος - Θ. Χριστοδουλίδης (επ.), Εισαγωγή στις Ευρωπαϊκές Σπουδές, Συλλογικό Έργο, τ. Γ', εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2006.
13. Π. Στάγκου - Ε. Σαχπεκίδου, Δίκαιο Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Β' Έκδοση, εκδ. Σάκκουλας, Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2000.

ΑΣΤΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ ΤΩΝ ΚΡΑΤΩΝ - ΜΕΛΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΡΑΒΙΑΣΗ ΤΟΥ ΕΝΩΣΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ - Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

-
14. Β. Χριστιανός - Μ. Περάκης, Νομοθεσία της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Μετά τη Συνθήκη της Λισαβόνας, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2010.
  15. Χ. Χρυσανθάκης - Π. Πανταζόπουλος, Εισηγήσεις Διοικητικού Δικαίου, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2006.
  16. Μ. Χρυσομάλλης, Η Συνθήκη της Λισαβόνας, εκδ. Βασ. Ν. Κατσαρού, Αθήνα 2010.

II) ΑΛΛΟΔΑΠΗ

1. P. Aalto, Twelve Years of Francovich in the European Court of Justice: A Survey of the Case-law on the Interpretation of the Three Conditions of Liability in: Moreira de Sousa Sofia and Heusel Wolfgang, Enforcing Community law from Francovich to Köbler: Twelve Years of the State Liability Principle, Bundesanzeiger, Cologne, 2004.
2. G. Anagnostaras, The principle of State liability for Judicial Breaches: The Impact of European Community Law, European Public Law, 2001.
3. G. Anagnostaras, Not as Unproblematic as You Might Think: The Establishment of Causation in Governmental Liability Actions, European Law Review, 2002.
4. Classen Claus Dieter, Annotation to Köbler, Common Market Law Review, 2004.
5. M. Dougan, The Francovich Right to Reparation: Reshaping the Contours of Community Remedial Competence, European Public Law, 2000.
6. P. Gasparon, The Transposition of the Principle of Member State Liability into the Context of External Relations, European Journal of International Law, 1999.
7. T. Tridimas, Epilogue: Recent Developments in the Law Relating to State Liability in Damages”, in: Beatson Jack and Tridimas Takis (eds.), New Directions in European Public Law, Hart Publishing, Oxford, 1998.

III) ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΟΙ ΤΟΠΟΙ

1. www.europa.eu.
2. <http://curia.europa.eu>
3. <http://europedia.moussis.eu>
4. <http://eur-lex.europa.eu/el/index.htm>